

Peterspenger – en skatt for folk flest

SVERRE DYRHAUG & SVEIN H. GULLBEKK

Peter's pence is the earliest documented monetary tax known from the Norwegian Middle Ages. It was collected from ordinary parish members, from the establishment of the Norwegian Church province 1152/3 until the Reformation 1537. This article provides an account of how the Peter's pence worked, in terms of collections in Norway and transfer of funds to the papacy in Rome and Avignon. Despite the modesty of individual contributions, the amounts transferred to the papal camera were considerable. During the seventy-five years from 1290 to 1364, a total of approximately 7,000 Norwegian marks were collected, equivalent to 330 kg of sterling quality silver, measured in gold some 5,000 florins (17–18 kg). From the 1360s onwards the silver famine in Northern Europe made it difficult to organize tax collections. In the early fifteenth century the flow of Peter's pence picked up again. Funds from Peter's pence were often handled and transferred together with other papal revenues: crusader tax, annates and servitias. At times, the tax flows to Rome and Avignon could put a strain on limited financial resources in Norway leading to sanctions on export of Norwegian currency and silver. In general, the papal taxes represented a driving force for monetization in the Norwegian medieval society, especially in rural areas.

En penning til apostelen Peter

Peterspenger – også kalt Romaskatt – var en skatt som gjaldt for mange. For alle som var overhode for en husstand og hadde et minimum av eiendeler, hva enten det gjaldt menn eller selvstendige kvinner. Hvert år skulle de betale en penning, altså en sølvmynt, til paven. Peterspengene omtales derfor noen steder som koppskatt, i betydningen en personskatt der alle ble skattet likt. Peterspengene er den eldste dokumenterte monetære avgiften vi kjenner fra norsk middelalder og den som gjaldt over lengst tid. Den skal angivelig ha blitt innkrevet nokså uforandret gjennom nesten fire hundre år, fra årene etter opprettelsen av den norske kirkeprovinsen i 1152/3 og frem til reformasjonen i 1537.¹

¹ Den som har levert det mest omfattende bidraget til peterspengenes historie generelt er William E. Lunt, særlig monografien fra 1965: *Papal Revenues in the Middle Ages*. I Skandinavia

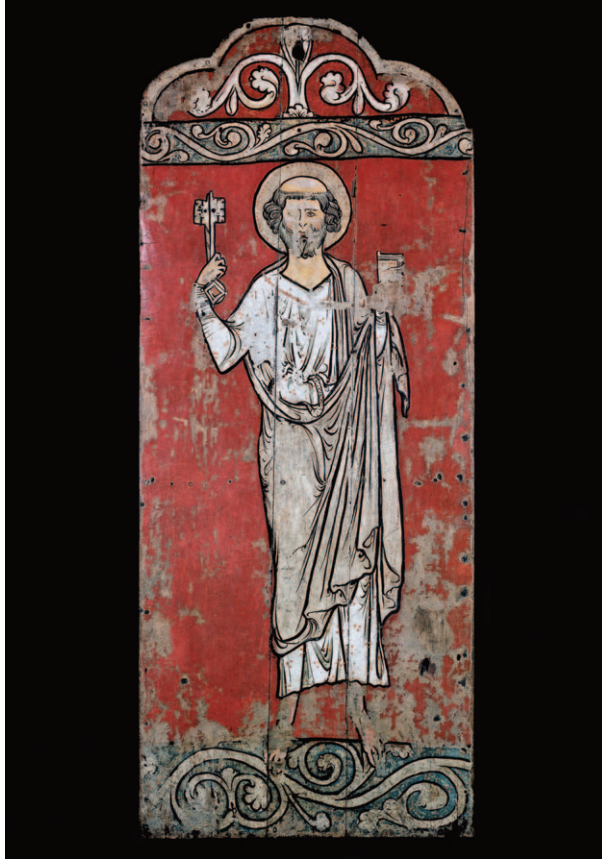
I denne artikkelen vil vi gi en kronologisk fremstilling av hvordan peterspengeordningen fungerte gjennom denne lange tiden, både med sikte på innkrevningen i Norge og forsendelsen av skattemidlene ut av landet.² Vi ønsker å belyse hvor store pengebeløp som var involvert, og hvordan pengene ble håndtert under de ulike faser, blant annet med sikte på valutavekslinger. På en del punkter er det nødvendig å se peterspengene i sammenheng med andre typer av paveskatter som ble innkrevd i Norge på samme tid: korstogstienden, servitiene og annatene. Paveskattene representerte en drivkraft for monetariseringen i middelalderaldersamfunnet, særlig på bygdene.³ Samtidig utgjorde skattestrømmene til Roma og Avignon en belastning på de begrensede økonomiske ressursene i Norge. Ved en anledning – på 1280-tallet – utløste en pengeforsendelse alvorlig krise i forholdet mellom kirken og kongemakten i landet. Tilsvarende konflikter klarte man senere å unngå gjennom ulike samarbeids- og kompromissløsninger.

Kirkehistorikeren Olav Kolsrud har i *Noregs kyrkjehistorie* gått langt i å forutsette at den norske peterspengeordningen ble gjennomført med kontinuitet i nærmere fire hundre år. Han konkluderte med at peterspenger synes å ha blitt innsamlet regelmessig fra menigmann gjennom hele middelalderen, men at det iblant kunne gå lenge

har Yngve Brilioth gjort en inngående studie fra svensk, og i stor grad også skandinavisk, side (Brilioth 1915: 3–46, 81–88), mens L. J. Moltesen har behandlet Danmark spesifikt (Moltesen 1896: 11–20, 51–54). I Norge har det vært en del drøftelse om tidspunktet for innføringen av peterspengeordningen. Blant mer generelle drøftelser om ordningen nevnes Oluf Kolsrud 1958: 378–385 og Gullbekk 2009: 255–263. Et tema som har vært drøftet med særlig engasjement er om de mange beløpstallene fra peterspengeinnsamlingene er relevante som indikatorer på den norske befolkningsutviklingen på 1300-tallet. Et innlegg til støtte for dette ble gitt av Asgaut Steinnes i 1942 (*Historisk Tidsskrift* 32: 137–182). Dette avfødte skarp debatt mellom Steinnes og Jens Arup Seip samme sted, der Seip stilte seg totalt avvissende. Selve ideen om å benytte peterspengeregnskapene som kilde i analyser av befolkningstall skrev seg tilbake til midten av 19. århundre og P.A. Munchs fremstilling om Det norske folks historie. I dag er det neppe noen som vil støtte en slik teori (vår artikkel vil gi ytterligere motargumenter). For en varsom bruk av peterspengetall komparativt, se likevel Salonen 2005: 43–46 (om antall petisjoner til paven fra Sverige og Finland).

² Vår behandling tar sikte på forholdene i datidens fastlands-Norge, som i kirkelig sammenheng var inndelt i bispedømmene Nidaros, Bergen, Stavanger, Oslo og Hamar. Den norske kirkeprovinsen var kristenhetens største i utstrekning med vesterhavsøyene Island, Grønland, Færøyene, Shetland og Orknøyene. Selv om disse områdene hørte under Norgesveldet og den norske kirkeprovinsen, vil de bli holdt utenfor her.

³ Om peterspenger og paveskatter som drivkraft for monetarisering i Norge i middelalderen, se Gullbekk 2009: 255–263 og for Danmark: Moesgaard 2018: 260 og Märcher 2018: 325.

Figur 1. Sankt Peter. Peter, som var en av Jesu tolv disipler, døde som martyr i Roma. Peterskirken der er etter tradisjonen bygget over hans grav. Den katolske kirken betrakter Peter som den første biskopen av Roma og den første pave. Pavenes posisjon som leder av den katolske kirken bygger nettopp på at paven er Peters etterfølgere. Dette bildet av Sankt Peter, med nøkkelen til himmeriket, er malt på en tabernakeldør fra Fåberg, trolig 1200-tallet. Den britiske kunsthistorikeren Paul Binski mener denne Sankt Peters utgaven kan være malt av den engelske kronikøren Matthew Paris under hans besøk i Norge i 1247. (P. Binski & M. L. Sauerberg, 'Matthew Paris in Norway: The Fåberg St Peter'. *Medieval Painting in Northern Europe: Techniques, Analysis, Art History*, red. J. Nadolny. Oslo og London: Archetype, 2006: 230–247.) Foto: Ellen Holte, Kulturhistorisk museum, UiO.

mellom forsendelsene av pengene til pavekammeret.⁴ Disse betraktninger synes å ha vunnet tilslutning blant historikere som Eldbjørg Haug.⁵ Vår tilnærming i arbeidet her har vært at Kolsruds beskrivelse trolig passer bra for peterspengenes administrasjon mot slutten av 1200- og to tredjedeler av 1300-tallet, men at det gjenstår å se hvordan bildet vil være hvis man strekker ut tidshorisonten til periodene som går tilbake til 1100-tallet og fremover til reformasjonen.

Flere uavhengige kilder omtaler størrelsen på avgiften til én penning talt. Dette ligger også implisitt i avgiftens tittel: peterspenning, altså en penning til Peter, apostelen som ligger gravlagt i Peterskirken i Roma. Angivelsen til én penning kan umiddelbart synes enkel og entydig, men mange forhold kunne skape komplikasjoner. Ikke minst er det uklart hvordan kravet ble forstått og praktisert i tider da de norske mynttypene ble endret ofte både når det gjaldt utforming, størrelse og sølvinnhold.⁶ Vi vil i det følgende prøve å konkretisere drøftelsen ved å knytte den til et utvalg av mynter som var i vanlig bruk i landet. Et annet spørsmål er hvordan peterspengeordningen lot seg gjennomføre i perioder da det rådet knapphet på klingende mynt i landet. Særlig var dette situasjonen under siste del av 1300-tallet og store deler av 1400-tallet, da det ikke ble produsert mynter innenlands overhodet, en periode som av enkelte har blitt omtalt med uttrykk som «et myntløst Norge».⁷

Plikten til å betale peterspenger med en penning talt var lovfestet gjennom den norske kristenretten, i tillegg var den forankret i pavelige forordninger. Når det gjaldt de mer presise kriteriene for hvem som var skattepliktige, gikk det et skille mellom gammel og ny kristenrett. Etter den gamle, som skrev seg fra annen halvdel av 1100-tallet, gjaldt skatteplikten alle som var overhode for en husstand med stipulert eiendomsverdi på minst tre mark norsk mynt, utenom våpen og gangklede. For kvinner gjaldt betalingsplikten bare de som var regnet som selvstendige (Steinnes 1942a: 145).

Ruma skatt skal gera a huærium .xij. manaðom huer maðr pening talen þeirra er til .iij. marka talenna a firir vttan vapn oc klæðe einfollð oc gere bæðe karl oc kona eða giallde oeyri firir pening.

⁴ Kolsrud 1958: 384. Om Kolsruds innsats for nordisk vaticanforskning: Gejrot 2022.

⁵ Haug 2006: 195. Tilsvarende for Sverige: Brilioth 1915 og 1925.

⁶ Gullbekk 2009: 257–258 og Steinnes 1942a: 149–158 som drøfter endringene over tid mht. hvordan penningen ble beregnet i forhold til den stabile størrelsen 1 mark sølv.

⁷ Hellan 2012. Betegnelsen «myntløst» er ikke dekkende; Gullbekk 2009: 162–185, særlig 180–181.

Romaskatt skal kvar mann svara tolvte kvar månad med ein tald penning, dei som har eigeedom for opptil tre talde merker omfram vâpen og klede. Og det skal både kar og kvinne gjera, elles bøte dei ein øyre for kvar penning. (F II 20: NgL I: 137; Steinnes 1942a: 144)

Etter den nyere kristenretten, som ble utformet på slutten av 1200-tallet, men først gjort gjeldende en gang på 1300-tallet, var skatteplikten knyttet sammen med plikten å gå til skrifte, hvilket betød at den gjaldt alle over 12 år, så fremt de hadde råd til å betale.⁸ Avgiften skulle betales til sognepresten som ville ivareta pengene og sørge for å betale dem videre til oppnevnte kollektorer eller viderebefordre innsamlingene til bispesetet. Om pengetransporten innenfor de enkelte bispedømmer het det at prester som reiste til de årlige prestemøtene, skulle bringe innsamlede peterspenger med seg (NNKR: 88–89). Pengene ville bli mottatt ved bispestolen der det var biskopens ansvar å føre regnskap over innsamlingene. Det overordnede ansvaret for at prosessen fungerte og pengene viderebefordret lå hos erkebiskopen i Nidaros.⁹ Dertil var kongemakten forpliktet til å støtte innsamlingsarbeidet og eventuelt gi nødvendig bistand. Dette fremkommer klart allerede i Magnus Erlingssons kroningsed fra 1164, der Magnus lovet uttrykkelig å overholde de fastsatte prinsippene for peterspengeordningen (se nedenfor).

Som motstykke til alle disse forpliktelsene på norsk side hørte det fra tidlig av en uspesifisert forpliktelse for paven til å gi landet beskyttelse når dette var nødvendig – en forpliktelse som altså skulle gjelde særskilt for de land som hadde inngått en slik ordning.¹⁰ Selv om dette ble betraktet som et viktig element da peterspengeordningen ble innført på 1100-tallet, mistet det trolig reell betydning utover middelalderen. For hvordan skulle paven kunne gi beskyttelse i en konflikt mellom to skandinaviske land som begge betalte peterspenger? Fra 1300-tallet tyder mye på at peterspengeordningen ble oppfattet på linje med andre paveskatter, en ordning som sikret pavestolen et historisk hjemlet pengekrav, et krav som kunne bli gjennomført med nødvendige tvangs- og sanksjonsmidler etter kanonisk rett.¹¹

⁸ Om overgangstidspunktet, se Haug 2003: 101–105.

⁹ Erkebiskopens overordnede ansvar kom tidlig til uttrykk i en pavelig instruks fra 1206 (RN I 316), jfr. også mandat fra 1221 til lydbiskopene om å bidra ved oppkrevingen (RN I 446).

¹⁰ Om peterspengeordningens historiske bakgrunn og forholdet til beslektede geistlige skatte kategorier, bl.a. såkalt tributt, som ble betalt av enkelte monarker, se Lunt, *Revenues I*: 63–71.

¹¹ Tilsvarende for Sverige: Brilioth 1915: 38 og 1941: 682.

Til tross for regulerte forhold og pavelige sanksjonsmuligheter kunne innsamlingspraksis variere betydelig fra region til region, og fra år og tiår til et annet. Selv om skatteforpliktelsen for den enkelte lekmann kunne være marginal, var summene som ble ført til bispesetene og erkebispesetet ofte betydelige. Store beløp er imidlertid først kildebelagt under Avignon-tiden på 1300-tallet. Den største enkeltoverføringen i 1321, som gjaldt for 31 skatteår, beløp seg til 1500 gullfloriner.

Peterspenger og andre paveskatter

Peterspenger var på ingen måte den eneste pavelige skatten eller avgiften som ble innkrevd fra Norge i middelalderen. Tre andre hovedtyper var korstogstiende, servitier og annater. I en tabell inntatt nedenfor (Tabell 2, s. 211) er det sammenstilt data om alle de fire nevnte ordningene, som var ganske ulike både når det gjaldt begrunnelse og funksjonsmåte. Felles for de tre andre - korstogstienden, servitiene og annatene - var at skatteplikten lå på geistlige, og ikke på lekfolk, slik som peterspengene. Alle de tre «presteordningene» ble dessuten gjennomført langt senere enn peterspengene: Korstogstiende første gang i Norge fra 1274, servitier fra 1312 og annater fra 1316. For øvrig hadde alle de tre hva man kan kalle universell karakter - dvs. at de gjaldt for hele den kristne verden - mens vi skal se at peterspenger kun gjaldt for et lite knippe av land.

Til tross for de mange ulikhetene er det nyttig å se paveskatteordningene i sammenheng, jfr. at det administrative apparatet knyttet til oppkrevingen var delvis det samme. Særlig viktig var den samkjøring som skjedde i kjølvannet av skatteinnfordringen når de pavelige skattemidlene skulle sendes fra Norge. Peterspenger ble i noen tilfeller sendt separat, men inngikk ofte som del av større sendinger sammen med andre pavelige midler, typisk korstogstiender og annater. På 1300-tallet ble det dertil vanlig å sende paveskatter fra Norge sammen med tilsvarende innsamlet på svensk og dansk side. Særlig skjedde det når pavene hadde oppnevnte general-kollektorer (nuntier) med ansvar for alle de skandinaviske landene.¹² Slike samsendinger kunne nok virke effektiviserende, men medførte ofte at likt og ulikt ble blandet sammen regnskapsmessig, noe som kan gjøre det vanskelig i dag å skille peterspenger og andre paveskatter fra hvert av landene.¹³ For en oversikt over de overordnede ansvarsforholdene vedrørende skatteoppkrevingen i Norge, se Tabell 3, s. 212.

¹² Jfr. Hamre 2008: 654, som påpeker at kurien betraktet Skandinavia som en enhet også før Kalmarunionen, og forklarer det med «the congruence of Scandinavian church provinces and kingdoms».

¹³ RN VI 181 og 358. Gjaldt paveskatter på 1350-tallet fra store deler av det nordlige Europa som ble overført til Avignon gjennom italienske bankierer med filialer i Brugge.

Vi skal se at den norske kongemakten gikk langt på 1280-tallet for å hindre utsendelsen av pavelige skattemidler fra landet, og at noe av det samme trolig også skjedde tidligere under kong Sverre på slutten av 1100-tallet. På 1300-tallet ser det ut som om tilsvarende konflikter ble unngått gjennom samarbeid mellom kongemakten og kirken. Særlig viktig er det at man fant kompromissløsninger om gjennomføringen av nødvendige valutavekslinger når skattene skulle sendes ut av landet, og at kongemakten ved enkelte anledninger ble tillatt å overta eller låne deler av de pavelige skattemidlene.

På 1300-tallet ble alle pavelige skattemidler fra Skandinavia dirigert via *Brugge i Flandern*, som var det ledende finanssenteret i Nord-Europa, der alle de ledende italienske handelsbankhusene var representert med filialer. Pavedømmets klare anbefaling var at skattemidlene burde overlates til en av disse filialene, som da ville besørge den videre pengeoverføringen til Avignon. Dette ville i så fall skje raskt og sikkert, normalt ved bruk av vekselbrev, slik at man slapp risiko forbundet med fysisk transport av kontanter.¹⁴ Det er rimelig at et avansert pavelig finansregime må ha øvet påvirkning på norske forhold, ikke bare når det gjaldt praksis for finanstransaksjoner med utlandet, men også som en generell påvirkning til økt bruk av regnskaper og skriftlig forretningsførsel.

En norsk ordning – internasjonalt perspektiv

Peterspenger var som nevnt ikke en skatteordning av universell karakter, men et regime som bare gjaldt i et knippe av kongedømmer eller fyrstedømmer som på ulike tidspunkter hadde gått inn i dette frivillig, blant annet for å oppnå pavens særlige beskyttelse. Utenom Norge gjaldt det særlig England, som gjerne betraktes som «peterspengenes opprinnelsesland», samt Danmark, Sverige, Polen og Den tyske ordenstaten i Preussen.¹⁵ Heller ikke innenfor disse landene ble organisering og administrering av skatteordningene gjennomført på enhetlig vis. Ordningen ble administrert i det enkelte land i henhold til egne tradisjoner både når det gjaldt betalingsplikt, innsamling og innretningen for øvrig. Overføringsverdien fra ord-

¹⁴ Spufford 1998, særlig s. 393-395; Hunt & Murray: 95, 114, 154-156; Dyrhaug 2012. En mer konsekvent bruk av italienske handelsbankhus for overføring av norske paveskatter til Avignon kan først sees under nuntius Pierre Gervais fra 1334, jfr. RN IV 1204 og V 27-30. Fra 1350-tallet: se RN VI 192-199 og 399, som illustrerer hvordan tidens mest avanserte banksystemer fungerte.

¹⁵ Lunt, *Revenues I*: 65-71, Brilioth 1915: 19-28. Om Den Tyske ordenstaten, Sprandel 1975: 84. For en redegjørelse over peterspengeinnsamlinger i dagens samfunn, se Vatikanets hjemmesider: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/obolo_spietro/documents/actual_en.html (aksessert 5. mars 2023).

ningen i et land til et annet er følgelig noe begrenset. Her ligger kanskje noe av forklaringen på at peterspenger blir viet liten oppmerksomhet i en del europeiske fremstillinger om paveskattene.¹⁶

Flest likhetspunkter finner vi utvilsomt mellom den norske og den svenske peterspengeordningen. De to ble innført omkring samtidig på 1150- eller 1160-årene, som direkte konsekvens av kardinal Nikolaus Brekespears sendeferd til Norden for å etablere kirkeprovinser (erkebispedømmer) i hvert av de to landene (Johnsen 1945; Brilioth 1915: 5–9 og 27; Moseng et al. 2007: 117). De to ordningene fulgte hverandre i store trekk både på regelverksiden og i praktisering frem til reformasjonen.

Forholdet til den danske peterspengeordning var ikke likeartet på samme måte. Danskene innførte ordningen langt tidligere, med innsamlinger allerede i 1060- og 1070-årene. Den danske ordningen hadde en tidlig utviklingshistorie nær knyttet til den engelske. For øvrig er det en utbredt oppfatning at den danske peterspengeordningen sluttet å fungere som paveskattordning på 1330-tallet. Dette må sees i lys av en utbredt uvilje hos den danske geistlighet mot pavelige pengekrav etter lange perioder med borgerkrigsliknende tilstander. De vanskelige politiske og økonomiske forholdene i det danske kongeriket medførte høyt konfliktnivå mellom dansk geistlighet og pavestolen, noe som kom til uttrykk gjennom en rekke pavelige vedtak om bannlysninger av danske biskoper.¹⁷

Et punkt hvor det gjør seg gjeldende store forskjeller mellom de enkelte lands peterspengeordninger, må nevnes spesielt. Det gjelder innretningen av det pengemesige oppgjøret med pavestolen. I England kom peterspengeordningen tidlig til å fungere som en todelt prosess der det ikke var noen direkte sammenheng mellom de beløp som ble innsamlet lokalt og de som ble overført til pavestolen. Isteden mottok paven en fast sum årlig som beløp seg til 199 pund, 6 shilling, 8 pence sterling. Normalt utgjorde dette bare en mindre del av det som faktisk ble samlet inn. Derfor ble den engelske oppgjørsmetoden aldri akseptert av pavene, som fastholdt at de var berettiget til alle midlene som ble samlet inn fra folket. Likevel lyktes det ikke pavemakten å endre praksisen fordi den engelske kongemakten (og den anglikanske kirken) som sikret seg overskytende beløp som inntekt, sto bastant på fastbeløpslinjen. Også i Polen skal det ha blitt utviklet et beslektet, todelt system.¹⁸

¹⁶ F.eks. inngår ikke peterspenger i oversikten over pavens inntektskilder under Avignontiden i *Cambridge Medieval History*, jfr. Zutshi 2000: 662–665.

¹⁷ Om den danske ordningen, Moltesen 1896: 11–20 og 51–54, delvis bestridt av Brilioth 1915: 25–27. Se også Herluf Nielsen: «Peterspenger» i KLNLM; Jensen 1999: 47 og Poulssen 2015: 141–157, att. 149.

¹⁸ Lunt, *Revenues* I: 68–71, Lunt, *England* I: 75 og II: 1–53; Brilioth 1915: 19–24; Naismith og Tinti 2019: 521–552. Også bidragene fra de enkelte engelske bispedømmene var basert på

Et todelt system som dette er derimot uforenlig med det bildet som vanligvis er tegnet av peterspengeordningen i Norge - som baserer seg på at peterspengene fløt i én samlet strøm hele veien fra de ble innsamlet på årsbasis i lokale sognekirker og helt til de ble innbetalt ved pavekammeret i Roma eller Avignon med noen års intervaller. En historiker som sådde tvil om denne læren holder stikk gjennom hele perioden, var Jens Arup Seip. Seip fremholdt i en artikkel i 1942 at det også i Norge kan ha forekommet oppkrevingsmetoder og prosedyrer av annen karakter, eksempelvis at bidragene fra de enkelte bispedømmene ble fastsatt på forhånd, eller at innkrevningen i perioder kan ha vært bortforpaktet.¹⁹ Dette er spørsmål vi ønsker å belyse nærmere, i den grad kildene tillater det.

Perioden 1152–1274

Det foreligger ingen kilder som omtaler peterspengeordningen ved etableringen av den norske kirkeprovinsen i 1152/3. Det eldste sikre vitnesbyrd om innføringen av Romaskatt i Norge finner vi i Magnus Erlingssons kroningsed av 1163/4 hvor Magnus lovet

...å være trofast og lydige mot den hellige romerske kirke og den høyeste biskop, herre Alexander, og hans katolske etterfølgere, og overholde det som herre pave Hadrianus fastsatte da han var legat i Norges rike, om peterspenger og rikets og kirkens anliggender, og etter evne sørge for at det blir overholdt av andre...²⁰

Av de to pavene som nevnes i teksten er Hadrian IV (1154–1159) særlig kjent fra sin tidligere gjerning som kardinal, da han i 1152/53 besøkte Norge og hadde ansvaret for prosessen som ledet til at bispesetet Nidaros ble opphøyet til erkebispedømme. Fra 1159 ble Hadrian etterfulgt som pave av Alexander III.

Spørsmålet om den presise tidfestingen av den norske peterspengeordningen har vært drøftet av flere historikere helt tilbake til Absalon Taranger, som i 1890

«fordelte fastbeløp».

¹⁹ Seip 1942: 395: «Utligning gjennom repartisjon av skatten på forvaltningsenhetene var en skatteform de gamle var fullt fortrolig med. Det kan naturligvis godt tenkes at man har forsøkt sig frem på forskjellig vis, snart forpaktet bort skatten, snart forsøkt seg med en veiledende norm, snart tatt til takke med det som kom inn.» En tilsvarende åpen tilnærming hadde også Asgaut Steinnes i sin avhandling om kongsskattene i middelalderen, særlig leidangskatten, jfr. Steinnes 1930, bd. 2: 7–9.

²⁰ NMD nr. 7, s. 30–31 og RN I 110. ... *obseruabo ea que dominus papa Adrianus statuit cum legatus esset in regno Norwagie. de censu beati Petri...*

argumenterte for at ordningen kunne skrive seg tilbake til tiden før opprettelsen av en norsk kirkeprovins. I dag synes den vanlige oppfatningen å være at ordningen ble avtalt og vedtatt under prosessen i 1152/53, men iverksatt noe senere, senest i forbindelse med kroningen av Erling Magnusson 1162/63.²¹

Den første henvisning man finner i pavelige kilder til at det ble innkrevd peterspenger i Norge, foreligger i kardinal Albinus' *censuus* fra 1188–1189.²² Tre år senere, i 1192, ble dette gjentatt i den pavelige kammerherre Cencius Camerarius' (senere Pave Honorius III) *Liber Censuum*.²³ *Liber Censuum* omfatter detaljerte redegjørelser for pavelige inntekter fra år 492 til 1192 og er, ifølge den engelske historikeren Ian Stuart Robinson «the most effective instrument and [...] the most significant document of ecclesiastical centralization» som er bevart fra høymiddelalderen (Robinson 1990: 262). Og her finnes altså de eldste beleggene for innbetaling av norske peterspenger fra årene omkring 1190, under kong Sverre Sigurdssons regjering. Da var ikke bare institusjonen etablert, men penger fra innkreving av avgiften innenfor Den norske kirkeprovinsen oversendt Pavestolen.

En pengeforsendelse til Paris 1220–1221

I et brev av 1206 som pave Innocens III (1198–1216) sendte til erkebiskop Guttorm i Nidaros, påla han denne å innkreve peterspengene i den norske kirkeprovinsen, og bruke kirkestraffer mot eventuelle gjenstridige (RN I 316). I hvilken grad pavens formaning avstedkom umiddelbare resultater er uvisst, men femten år senere, i 1221, fulgte et brev fra den etterfølgende paven Honorius III (1216–1227) som takket for oppgjør av peterspenger fra Norge. Brevet forteller om en pengeforsendelse fra erkebiskopen i Nidaros som ble deponert i St. Victor-klosteret i Paris. Det dreide seg om verdisaker bestående av 2 armringer, 20 mark i nye engelske sterlinger og 40 mark godt sølv – noe som samlet kan ha utgjort om lag 13-15 kg godt sølv.²⁴

²¹ Taranger 1890: 290–291; Johnsen 1945: 251; Gunnes 1996: 108–111; Helle 1995: 34–40; Moseng et al. 2007: 122. I Sverige er forholdet mellom peterspenger og mynt så sterk at arkeologen Rune Ekre har datert den eldste utmyntingen i Lödöse til omkring 1150 i forbindelse med innføringen av peterspenningen der (Ekre 1989–90: 17–25).

²² *In Norogueia singuli lares i monetam eiusdem terre* (*Liber censuum* vol. II: 121).

²³ *Notandum quod singule domus Norwagie singulos dant denarios monete ipsius terre* (*Liber censuum* vol. I: 228 ff.). Lunt 1909: 251–295, att. 277. RN I 223.

²⁴ RN I 440–441. Paven sendte i 1221 også brev til alle de norske lydbiskopene der han påla dem å bistå erkebiskopen med råd og hjelp med peterspengene, RN I 446.

Figur 2. Norske brakteater fra tidlig 1200-tall. Under første del av 1200-tallet ble det preget et stort antall brakteater på åttekantete blanketter, med vekt ned til ca. 0,10 gram og sølvinnhold på omkring 25 %. Brakteatene var forsynt med ulike bokstaver, kongeportretter, fabeldyr og kors. Her vises: **A.** Bokstavbrakteat med B, som ofte tolkes som myntstedssignatur for Bergen (Skaare II nr. 168). **B.** Brakteat med kronet kongeportrett (Skaare II nr. 177). Brakteater som dette kan ha inngått blant de peterspengene som var innsamlet i Norge og senere ble vekslet om i edelmetaller og utenlandsk valuta og til slutt avlevert ved St. Victor-klosteret i Paris i 1221. Men de kan også være preget senere i Håkon Håkonssons tid. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

Historikeren Odd Arne Johnsen var overbevist om at påbudet i 1206 og betalingen i 1221 må ha stått i direkte sammenheng med kirkestriden i årene 1190-1202, og at den norske peterspengeordningen hadde stoppet opp under kong Sverres tid. Sverre sto i et konfliktforhold til paven og ble lyst i bann gjentatte ganger. Det hjalp neppe på forholdet at Sverre, for å sikre sin posisjon blant bøndene, støttet deres motstand mot nye økonomiske krav fra kirken, blant annet i form av tiende og peterspenger (Johnsen 1955: 191; Moseng et al. 2007: 125–133, særlig 130). Kildene er imidlertid begrensede, og gjør det vanskelig å anslå hvor mange år med peterspenger oppgjøret i 1221 gjaldt. En sammenligning med innbetalingen som ble foretatt nøyaktig hundre år senere, i 1321 (se nedenfor), tilsier at det må ha dreid seg om minst fem år, trolig mer.

At de norske skattemidlene ble avlevert (deponert) ved et velrennomert kloster på kontinentet, samsvarte med vanlig praksis på 1200-tallet. De større klostrene drev ofte en utstrakt finansiell virksomhet i egen regi, og var derfor egnet til å bistå i forbindelse med betalingsoppdrag for pavemakten.²⁵ Valget av Paris som oppgjørssted i dette tilfellet skyldtes trolig praktiske vurderinger på pavens side. Fra august 1220 er det bevart en instruks der paven beordret at peterspenger og andre paveskatter fra England skulle sendes til kontinentet for deponering hos Tempelherreordenen eller Johannitterordenen i Paris. Dette hastet, het det, fordi alle pavens pengeoverføringer

²⁵ Lunt, *Revenues I*: 46, som gir en rekke eksempler på slike deponeringer s. 270 flg.

Figur 3. Brusselskatten. Engelsk sterlingmynt (pennies) og engelsk sterlingsølv utgjorde den viktigste handelsvalutaen i store deler av norsk middelalder, og det samme gjaldt stordelen av det nordlige Europa. Brusselskatten er det største funnet av middelalderske sølvmynter noensinne, både når det gjelder antall, vekt og verdi. Skatten, som ble funnet i sentrum av Brussel i 1908, inneholdt omtrent 150 000 sølvmynter av penny-type, dvs. med vekt på ca. 1,4 gram og sølvinnhold ca. 92,5 %. Myntene var fordelt på 83 500 engelske pennies og 70 000 lokale flamske pennies. De engelske var nesten i sin helhet av den såkalte Long Cross-typen, som ble introdusert under kong Henrik III i 1247. Foto: Kulturhistorisk museum, UiO.

til Egypt for å støtte Det femte korstoget hadde tømt pavekammeret for likvider og etterlatt betydelig gjeld. Den videre forsendelsen fra Paris til Roma skulle sannsynligvis utføres av ordensbrødrene.²⁶ At den norske avleveringen skjedde akkurat ved St. Victorklosteret, har sammenheng med at den norske kirken hadde nær relasjon til dette klosteret og dets klosterschule, som utdannet en rekke norske geistlige fra 1100-tallet og utover middelalderen.²⁷

Det kan tilføyes at det tyve år senere – i 1242 – ble foretatt en lignende deponering av verdisaker fra Norge, denne gang ved Santa Sabina-klosteret i Roma (RN I 727). Også i denne saken (som først ble først kjent for norske historikere på 1950-tallet) ble verdiene innlevert ved klosteret av representanter for den norske erkebiskopen. Den gang gjaldt det et forseglet skrin med 34 mark sterling (drøyt syv kilo sølv) og ni gullringer (to unser). Liturgihistorikeren Lilly Gjerløw påpekte at også denne saken kunne lede tankene i retning av en avlevering av peterspenger fra Norge, men at flere spor pekte i en annen retning, nemlig at det gjaldt en pengeoverføring fra kong Håkon Håkonsson til paven forut for Håkons kroning i 1247. Overføringen skjedde med bistand av erkebiskop Sigurds betrodde menn. Bakgrunnen var Håkons

²⁶ Lunt, *Revenues* I: 184. I praksis var en videreforsendelse til Roma muligens uaktuelt, fordi pengene skulle dekke pavens gjeld til korsbrødrene i Paris. Se Lunt, *England* I: 595–598 om flere saker fra tidlig 1200-tall der engelske paveskatter ble beordret til Paris.

²⁷ Om St. Victorklosterets betydning for den tidlige norske kirkehistorien, Oftestad et al. 2005: 69–70.

forhandlinger med skiftende paver gjennom nesten tyve år for å oppnå såkalt «dispensasjon for uekte fødsel» samt pavelig medvirkning til hans kroning.²⁸ At denne summen skal knyttes til kroningsforberedelser snarere enn peterspenger, understøttes etter vårt syn av den måten midlene ble deponert på: Erkebiskopen, i egenskap av kongens representant, forbeholdt seg fortsatt eiendomsrett til midlene etter at de var deponert i Pavenes by. Dette passer vesentlig bedre som ledd i en uavsluttet forhandlingssituasjon enn som ledd i et skatteoppgjør.

En engangshendelse?

Ut over dette finnes det ikke flere data om hverken innsamlinger eller forsendelser ut av landet før 1274 – og da er det ikke peterspenger, men korstogsskatt, som står på den pavelige kravlisten. Innsamlinger av peterspenger blir ikke omtalt i norske kilder før i et dokument fra 1305 (mer om dette nedenfor). I diskusjonen om peterspenger og Norge på 1200-tallet står derfor sendingen i 1220-1221 i en særstilling som kilde: Representerte den en engangshendelse, eller skyldes det kun manglende kilder at vi i dag ikke kjenner flere innsamlinger eller forsendelser av samme slag?

Det er grunn til å merke seg at nøyaktig samme spørsmålstilling har vært drøftet på svensk side. Også for Sveriges del finnes det kun dokumentert forsendelser av peterspenger til pavekammeret i årene rundt 1220 (SDHK nr. 400, 406 og 442, jfr. Brilioth 1915: 37–38 og 84–88). Siden de svenske og norske overføringene av peterspenger ellers ikke synes å ha vært samkjørte, er det vanskelig å tro at dette kan skyldes ren tilfeldighet. Kanskje finnes det en felles forklaring fra pavestolens side. Ifølge den anglo-amerikanske historikeren William Lunt ble det drevet energisk skatteinnkreving fra Roma i første kvartalet av 1200-tallet. Bakgrunnen var det femte korstog, fra 1217 til 1221. Det var det siste som ble iverksatt av en pave, og det hellige initiativet ble aldri noen suksess. I løpet av få år ble pavekammerets finanser tappet.²⁹

Behovet for nye finansieringskilder var akutt og skattlegging med økt intensitet ble iverksatt, blant annet ved å oppspore gamle særskatteordninger. Når vi verken har sikre belegg for innsamlinger eller pengeforsendelser under påfølgende paver, kan det bety at pavestolen ikke var like opptatt av å hente inn peterspenger i

²⁸ Gjerløw 1955. Gjerløw ble kjent med saken gjennom en fransk publikasjon som gjenga et originaldokument fra kommunearkivet i Assisi i Italia. Håkons kamp for pavelig bistand vant endelig frem fire år senere. Da kunne han begynne forberedelsene til sin kroning i Bergen sommeren 1247. Trolig utgjorde skrinet i Santa Sabina (med verdier tilsvarende 8 kg. sølv) bare en del av den betaling Håkon måtte ut med, jfr. Munch IV.1: 11–28.

²⁹ I likhet med de foregående korstogene deltok nordmenn i kampen om å gjenvinne Jerusalem. I 1217 gikk det skip fra Nidaros som satte kurs for Middelhavet og korstogsdeltakelse (Svenungsen 2016: 140–141).

årtiendene etter 1220 og at dette medførte at innsamlingene i norske kirkesogn opphørte.³⁰ At innsamlingene stoppet opp på norsk side synes likevel lite sannsynlig, da ordningen var nedfelt i gjeldende lovgivning, og således pålagt geistlige på alle nivåer i kirkeorganisasjonen. Men i hvilken grad innsamlingene på sognekirkenivå ble utført med like stor effektivitet overalt, blir selvsagt stående som et åpent spørsmål.

Perioden 1274–1321: Reformtid for pengevesen og paveskatter

Perioden starter med kirkekonsilet i Lyon i 1274 og avsluttes med et rekordoppgjør av norske peterspenger ved pavestolen i 1321. Ved periodens start holder pavene fortsatt residens i Roma, fra 1309 residerer de i Avignon i Sør-Frankrike.

Ved Kirkekonsilet i Lyon i 1274 ble det vedtatt at det skulle betales en seksårstiende som innebar ti prosent inntektsskatt i seks år fra alle geistlige i hele den katolske kirkelyden. Vedtaket innebar at Norge ble trukket aktivt og ubønhørlig med i Pavestolens universelle skatteoppkreving.³¹ Dette ville påføre norske geistlige en betydelig økonomisk byrde. Samtidig ville det få en rekke konsekvenser på det administrative plan. Norge ville bli underlagt en spesialoppnevnt pavelig skattekollektor (nuntius), og det ville bli stilt nye krav til skriftlige rapporteringer og utarbeidelse av regnskaper. Lyontinden representerte for så vidt innledningen på en helt ny æra, og skulle få varige virkninger for alt som gjaldt paveskatter, inkludert peterspengeordningen.

Innsamlingen av Lyontinden i Norge skulle bli full av dramatik fordi den foregikk samtidig med at det utspilte seg alvorlige stridigheter mellom kongemakten og kirken. Konflikten eskalerte etter kong Magnus Lagabøtes død i 1280 og endte med at erkebiskop Jon Raude mistet myntretten og flyktet ut av landet.³² Stridighetene fikk konsekvenser for gjentatte forsøk på å sende innsamlede tiendemidler ut av landet. Her fremførte erkebiskop Jon og den pavelige nuntius Hugotio samme sak. Forsøkene ble effektivt stoppet av formynderstyret for den unge kong Eirik Magnusson som underla kirken et vekslingsforbud. Tiltaket fikk en besynderlig

³⁰ Lunt, *Revenues* I: 10–11 og 38 mener den høye aktiviteten må tilskrives den pavelige skattmester Censio, som var virksom fra 1190-tallet og senere ble valgt som pave Honorius III (1216–1227).

³¹ Det samme gjaldt Sverige. Begge land hadde vært omfattet av tidligere brede utskrivninger av korstogstiende, men det finnes ingen kilder som viser at det ble gjennomført aktiv inndrivning. Svenungsen 2016: 214–231, særlig 226. Brilioth 1915: 51–55.

³² Moseng et al. 2007: 222–223; Joys 1955: 312–341. Gullbekk & Sættem 2019: 274–279 belyser innsamlingsarbeidet gjennom myntfunn i norske kirker som kan knyttes til offerstokkene som ble utsatt til støtte for korstogsinnsamlingene. For en diskusjon om erkebiskopen Jon Raudes utmynting og tap av myntrett, se Risvaag & Gullbekk, in press.

form, som et forbud rettet til allmennheten mot «å selje sterlinger eller annet sølv til rikets geistlige».³³ Reelt sett påla kongemakten erkebiskopen i egenskap av generalkollektor en full embargo, tilsvarende den som kong Edward I nedla på samme tid (1281) for å stoppe utførselen av seksårstiende fra England.³⁴

En medvirkende årsak til at konflikten ble så sterk i Norge, var at det åpenbart lå en dyp uenighet mellom pavenes representanter og norske myndigheter om hvordan man skulle vurdere verdien av den innsamlede norske mynten. Mens pavenes representanter ville vurdere den basert på testing av myntens reelle sølvinnhold,³⁵ mente man på norsk side at den skulle vurderes etter offisiell norsk «pengeverdi», hvilket tilsa at omveksling måtte skje i samsvar med den vekslingskurs som gjaldt ved kongens myntverksteder i oppgjør med utenlandske kjøpmenn. Som vi skal komme tilbake til, tyder alt på at denne typen konflikter senere ble ryddet av veien på 1300-tallet.

Fra tiden etter 1274 finnes det for første gang regnskaper over paveskatter innsamlet i Norge. Regnskapene omfatter dels seksårstiende og dels peterspenger. Noen av disse tidlige regnskapene er forbløffende detaljerte. Ikke bare gir de opplysninger om hvilke beløp som var samlet inn, men også hvilke myntslag skattene var betalt med. I denne sammenheng kan det være nyttig å skjele til det monetære aspektet. Endringen av den kirkelige regnskapspraksis skjedde parallelt med at det ble utviklet et myntvesen i Norge som holdt god nordeuropeisk standard. Dette skjedde skritt for skritt under kongene Håkon Håkonsson (1217–1263), Magnus Lagabøte (1263–1280) og Eirik Magnusson (1280–1299). Særlig viktig var den myntreformen Magnus Lagabøte gjennomførte på slutten av sin regjeringstid, trolig i årene fra 1277 (Skaare 1995 I: 74–84; Gullbekk 2009: 73–92; Gullbekk & Sættem 2019: 62–70). For første gang på nærmere hundre år ble det preget mynt i Norge med forskjellige valører: penninger og kvartpenninger. Solide tosidige mynter erstattet dermed de små, ensidige brakteatene som hadde dominert norsk handel og vandel siden første halvdel av 1100-tallet. I norsk mynthistorie fremstår perioden fra 1270-tallet som et høydepunkt. Imidlertid hører det også med til denne historien at kvaliteten på mynten kom til å bli høyst varierende. Stadig tilbakevendende myntforringelser og tidvise forbedringer av myntstandarden kom til å prege periodens utmynting. Ikke minst gjaldt dette i 1290-årene, da penninger av såkalte riksvåpentype ble erstattet av om-

³³ Skipan fra 1280 (RN II 247), senere gjentatt i flere omganger.

³⁴ Lunt, *England I*: 335–336. I Sverige forsøkte kong Magnus Ladelås det samme i 1278 (Brilioth 1915: 91–92).

³⁵ Det pavelige regnskapet over tiendemidler som ble sendt ut av landet uten forutgående omveksling, ble nettopp basert på kvalitetstest av de norske myntenenes sølvgehalt, jfr. Gullbekk 2009: 245–250.

fattende pregninger av kobberholdige mynter, såkalte *Nigri Coronati* eller «svartkroner» (Skaare 1995 I; Gullbekk 2009: 88–90, 143, 148).

Et unikt innsamlingsregnskap fra Bergen bispedømme

Det er nettopp i denne perioden vi møter det første bevarte regnskapet over innsamlinger av peterspenger fra Norge. Det skriver seg fra Bergen bispedømme og gjelder innsamlinger fra årene 1294–1300. Fortegnelsen ble utarbeidet etter biskop Narves død i 1305 etter ordre fra den nyutnevnte biskop Arne, og gjaldt penger som hadde blitt liggende i kapellet over porten i bispegården (RN III 275–276, Gullbekk 2009: 245–246, 258; Gullbekk & Sættem 2019: 193–194). Samlet sett omfattet det mer enn 350 mark (over 74 kg) med mynt, eller godt over hundre tusen enkeltmynter – fordelt på fem ulike kategorier av norske mynter som var i sirkulasjon i 1290-årene. Årsaken til at biskopen ønsket å få utarbeidet et spesifikt regnskap, var trolig at han ville skille gode fra mindre gode myntslag.

Slik oversikten fremstår, må de som utarbeidet den ha plukket frem og sortert myntene etter valører, mynttyper og myntenenes standard: Først i brakteater, kalt veiet sølv [*vagha sylfer*], 5 mark og 6 øre etter norsk vekt. Likeledes i *grossis Erici* 7 mark etter samme vekt, svarte oboler [halvpenninger] og kvartpenninger 263 ½ mark etter samme vekt. Likeledes i hvitkroner eller *albi rosati* 6 øre og 1 ertug etter samme vekt, og i svartkroner eller *nigri coronati* 66 mark *ponderis sepepredicti* (DN IV 60; RN III 275; Schive 1865: 83; Gullbekk 2009: 245–246, 258, 371–372). Ifølge Kolbjørn Skaares beregninger i Norges Mynthistorie dreide det seg om i alt 129 530 mynter. Av dette dominerte 112 200 halv- og kvartpenninger i tillegg til 10 800 penninger av svartkronetypen, altså de samme mynttyper som dominerer arkeologiske funn fra norske kirker.³⁶ Innsamlingsregnskapet forteller med dette tydelig at den store majoriteten av godtfolk som betalte peterspenger i Bergen, valgte å benytte seg av de dårligste myntene som var i omløp. Mer enn 95 % av det som ble samlet inn fra sognebarn i Bergen bispedømme var de mynttypene som inneholdt sølvgehalt på under 10 %. Andre og bedre mynttyper ble mottatt i betydelig mindre omfang.

Regnskapet forteller ikke direkte hvor mange mynter som ble betalt av den enkelte skattebetaler. For halv- og kvartpenningene ligger det i kortene at et fullt oppgjør etter lovens norm «en talt penning» ville betinge oppgjør med to halve eller fire kvarte penninger. Det var utbredt at mindre valører i middelalderens myntsystemer inneholdt lavere sølvgehalt enn større valører. Når regnskapene fra Bergen omfatter store antall halv- og kvartpenninger avspeiler det folks rasjonelle holdninger

³⁶ Skaare 1995 I: 77–78. Han stipulerer lik fordeling mellom de halve og kvarte med 56 000 på hver nominal. Totalbeløpet i Skaares tabell s. 77 er trolig blitt uriktig; det skal nok være 129 530.

Figur 4. Norske mynter fra 1270-, 1280- og 1290-tallet. Under kong Eirik Magnusson (1280–1299) ble det utgitt solide, tosidige mynter i tre valører: penninger, samt halv- og kvartpenninger. De ble preget i Bergen og Tønsberg, mens kongens bror Håkon utga mynter med samme standarder i Oslo. Her vises mynttyper som ble benyttet av folk da peterspenger ble samlet inn i Bergen bispedømme årene 1294–1300: **A.** Brakteat som skrev seg tilbake til Magnus Lagabøtes tid (*subtilis monetae*), ca. 1263–1275 (Skaare II nr. 264), Borgund stavkirke. **B.** (1) Penning av riksvåpentype (*grossi erici*), ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 234), UMKs hovedsamling. (2) Halvpenning av riksvåpentype, ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 235), Lom stavkirke. (3) Kvartpenning av riksvåpentype, ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 236), Lom stavkirke. **C.** Penning av svartkronetype (*nigri coronati*), ca. 1290–1295 (Skaare II nr. 237), Borgund stavkirke. **D.** Penning av hvitrosetype (*albi rosati*), ca. 1295–1299 (Skaare II nr. 239), Lom stavkirke. Regnskapet fra Bergen bispedømme viser at folk gjennomgående valgte å benytte seg av de dårligste myntene som var i omloop, dvs. halv- og kvartpenningene samt svartkronene (type B2, B3 og C) som alle hadde sølvgehalt på under 10 %. Men regnskapene sier ikke noe direkte om hvor mange slike mynter som ble avkrevd den enkelte skattepliktige. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

til mynt i omløp. Avgifter til kirken utgjorde en god anledning til å kvitte seg med underlødig mynt. At fortegnelsen for Bergen er den eneste som er blitt bevart fra denne perioden, betyr selvsagt ikke at tilsvarende innsamlinger i de øvrige bispedømmene ikke fant sted. Vi finner det overveiende sannsynlig at tilsvarende innsamlinger foregikk over hele landet, og at det var summen av alle disse midlene som inngikk i det rekordoppjøret som skulle skje fra norsk side i 1321.

At den monetære menyen var omfattende og variert i norske bygdekirker forteller de mange arkeologiske funnene av mynter under gulvene. Pengeofringer sto sentralt i middelalderkirkene over hele kristenheten, også i Norge. Mens peterspengene skulle samles inn i lokale kirkesogn årlig, foregikk innsamlinger av ofringer i de samme sognekirkene gjennom hele året.³⁷ Ofringene fra sognebarna utgjorde langt større summer samlet sett, men disse har i mindre grad blitt gjenstand for regnskapsførsel som er bevart. Et unntak møter vi imidlertid i Bergen i 1308, der en episode gir sjeldent detaljert innsyn i håndteringen av offerpenger. Kong Håkon V kunn gjorde at han hadde latt en kiste med offerpenger samlet inn ved Hellig Olavs alter i Jonskirken i Bergen føre til Apostelkirken, der pengene i kisten ble opptalt. Rasjonalet for flyttingen var at kirken ikke skulle bli frarøvet offerpengene mens erkestolen sto ledig. Ifølge fortegnelsen inneholdt kisten store pengebeløp, fortrinnsvis i god utenlandsk mynt (fransk turnosmynt, engelsk sterling og gotlandsk mynt), til sammen mer enn 346 mark i forskjellige valutaer (DN II 96; RN III 578). På dette punkt opphører selvsagt slektskapet med peterspengeinnsamlingene, som gjennomgående ble dominert av innenlandsk mynt. Forskjellene gjenspeiler at Bergen, som en av Nord-Europas dominerende handelsbyer, hadde store innslag av hansakjøpmenn og andre velstående innbyggere og besøkende med tilgang på utenlandsk valuta og finansielle muskler til å gi solide summer i offergaver.

Pavens krav leder til et rekordoppgjør av peterspenger i 1321

For å belyse hvilke forsendelser av peterspenger som gikk fra Norge til pavestolen i løpet av perioden 1274–1321, er det nødvendig å gjennomføre en øvelse der vi hopper litt frem og tilbake i tid:

Vi starter med det brevet pave Johannes XXII (1316–1334) sendte i februar 1317 til erkebiskop Eiliv (1311–1332) og domkapitlet i Nidaros der han formante at siden peterspengen, som fra gammelt av er blitt betalt i Norge, ikke er kommet kurien i hende, skal adressatene eller andre på deres vegne sørge for at de som har samlet inn

³⁷ I dag er slike kirkeofringer best kjent i det arkeologiske materialet der myntfunn fra norske kirker omfatter flere enn 20 000 mynter. For bredt anlagte studier av pengeofringer i middelalderkirker, se Gullbekk, Kilger, Roland & Kristensen (red.) 2021.

leverer videre og at beløp som ikke er krevet inn, innkreves.³⁸ Dette ledet til at det ble sendt et rekordstort enkeltbeløp fra Norge i 1321, som pavestolen godtok som oppgjør for 31 år, dvs. for samtlige år tilbake til 1290. Det var ingen tilfeldighet at dette pålegget så dagens lys i den første fasen av Avignontiden, og heller ikke at det skjedde under den myndige og økonomikyndige pave Johannes XXII. Den pavelige finanspolitikken var i hans tid preget av vidtgående reformer som skulle styrke pavenes skatteinntekter, fortrinnsvis i forståelse med kongemakten i forskjellige land (Hamre 2008: 663–664; Imsen 1984: 182–191; Lunt I: 11–15; Spufford 1988: 157–158). Tilsvarende pålegg gikk også til erkebiskopene i Lund og Uppsala, samtidig som det ble sendt meldinger til kongemakten i respektive land der paven anmodet om deres støtte (RN III 1010; Brilioth 1915: 132–134). I alle forsendelsene minnet pave Johannes om plikten til å holde regnskaper over de pavelige innsamlingene.

For Norges del utløste paven intervensjon en prosess som dessverre har etterlatt få skriftlige spor. Det som først og fremst er bevart, er et vitnebrev utferdiget av erkebiskop Eiliv i Bergen i juli 1320, som oppgir sluttresultatet av innsamlingene, etter at alt hadde vært forevist flere norske biskoper som vitner. De totale peterspengene som var innsamlet fra hele den norske kirkeprovinns beløp seg til 478 mark sterling sølv (norsk markvekt), drøyt 102 kg (RN IV 54). At beløpet ble oppgitt i sterling sølv, tilsier at alt som hadde vært innsamlet som norsk mynt lokalt (blant annet i Bergen 1294–1300) var vekslet til hard valuta før de skulle sendes ut av kongeriket.³⁹ Akkurat dette representerte neppe noe praktisk problem for de norske biskopene, siden flere av dem rådet over betydelige eksportinntekter, særlig fra fiskeeksport. På denne tiden var sterlinger fra England akseptert betalingsmiddel i det norske kongeriket. En serie med skipaner om mynten utstedt i årene fra 1299 til 1311 gjorde det klart at brent sølv, myntet eller umyntet, skulle brukes i jordhandel etter gammel skikk (NgL III nr. 30). Engelske sterlinger var den vanligste utenlandske valutaen i omløp og blir jevnlig omtalt i historiske kilder om større transaksjoner, bl.a. i forbindelse med internasjonal handel, betaling av toll, jordhandler, testamenter og regnskaper. Og når det gjaldt paveskatter var situasjonen helt utvetydig: Innbetalingene i Avignon (eller Roma) måtte alltid gjøres opp i sølv, gull eller internasjonal akseptert valuta.

Et halvt år senere, i februar 1321, møter vi kanniken Torkjell Møttul fra Nidaros som på erkebiskop Eilivs vegne innbetaler et beløp på 1500 gullfloriner ved pavekammeret i Avignon (RN IV 96). Etter vanlig vekslingskurs i Avignon, som på

³⁸ Gjengitt fra sammendraget i RN III 1009.

³⁹ Jfr. nærmere nedenfor. Se også Steinnes 1942a: 159 og for Danmark: Grinder-Hansen 2000: 94–95.

denne tiden var 1 florin = 40 sterlinger (Spufford 1986: 198–200), utgjorde det hele 250 pund eller 60 000 engelske sterlinger (nesten 90 kg godt sølv). Det ligger litt under, men likevel på noenlunde nivå med, det beløpet som ble dokumentert av erkebiskopen i Bergen året før. Uansett utgjør det et betydelig beløp, ikke bare etter norsk målestokk, men også vurdert i større paveskattsammenheng.⁴⁰ Til sammenlikning utgjør det nesten det dobbelte av et normalt servitieoppgjør for erkesbiskopen i Nidaros, altså det beløp som måtte betales hver gang pavestolen oppnevnte en ny erkebiskop.⁴¹ Så var det da også den største enkeltoverføring av peterspenger fra Norge noensinne. Størrelsen har sin forklaring. Oppgjøret ble, som nevnt, godtatt av paven som oppgjør for 31 års innsamlinger.

Om vi regner oss bakover 31 år fra 1321, havner vi i 1290. På den måten forteller regnskapene over peterspenger om langt større kontinuitet i innsamlingene enn det som umiddelbart fremgår av kildene. 1290 blir stående som et merkeår i pavelig skattlegging av Norge. Nettopp dette året gikk den andre og siste forsendelsen av seks-årstienden – den såkalte Lyontienden – fra Norge til pavekammeret (Moseng et al. 2007: 222–223; Joys 1955: 312–341). Denne forsendelsen er kjent gjennom tre brev som Romapaven Nikolaus IV sendte til ulike adressater i august samme år: Den høyst oppskjærte paven etterlyste bistand fra så vel verdslige som geistlige myndigheter fordi tiendemidler på vei sørover fra Norge var gått tapt under et piratangrep utenfor Flandern. Dessuten var en av de italienske kjøpmennene, som paven personlig hadde sendt til Norge for å hente midlene, blitt drept under angrepet (RN II 585–588).

Situasjonen var på alle måter ekstraordinær: Når paven hadde gått til det uvanlige skritt å hyre inn italienske kjøpmenn på denne måten, skyldtes det en tiltakende frustrasjon over at det avsluttende tiendeoppgjøret fra Norge hadde trukket ut over en tiårsperiode uten at verken den norske erkebiskopen Jon Raude eller den pavelige nuntius Huguiccios (Hugotio) som ankom Norge i 1286 hadde lyktes med å løse situasjonen.⁴² Nå ville paven ha oppgjør straks. Det var imidlertid ikke bare korstogstien som kunne hentes fra Norge. Der fantes også peterspenger. At det i denne

⁴⁰ For Sverige var resultatene minst like imponerende. Totalt utgjorde overføringene derfra til Avignon drøyt 3000 floriner – et tall som Yngve Brilioth omtaler som «frapperende». Brilioth 1915: 138–139. For Danmark er resultatet omstridt; Moltesen 1896: 53–54 og Brilioth 1915: 26–27.

⁴¹ Servitiesatsen for erkebiskopene i Nidaros var 800 gullfloriner. Dertil kom tilleggsavgifter som utgjorde ca. 10 % av hovedbeløpet. Jfr. også Tabell 2 nedenfor med videre henvisninger.

⁴² Om Huguiccios' opphold i Norge fra 1286 til 1295, Svenungsen 2016: 240–243, 269–274.

situasjon kan ha oppstått et ønske på pavens side om å utvide fraktoppdraget til også å gjelde innsamlede, men ikke avsendte peterspenger, synes sannsynlig.⁴³ Hvor store mengder av peterspenger det var tale om og hvor mange skatteår de skrev seg fra, kan vi ikke vite, men det er rimelig å tenke seg at det gjaldt mange år, kanskje opp til tyve, og at beløpet de italienske nuntiene hadde med seg var betydelig, sett i lys av de størrelser som er dokumentert for årene etter 1290.

Perioden 1321-1364: Full kontinuitet, selv gjennom årene med pest

Etter det store engangsoppgjøret for peterspenger i 1320-1321 går man inn i en periode der den norske peterspengeordningen er bedre dokumentert enn noen gang før eller senere. Den gode dokumentasjonen strekker seg frem til 1364, og omfatter 44 skatteår. Gjennom hele denne perioden ser det ut til som om det ble gjennomført faste, årlige innsamlinger lokalt, og at disse ble fulgt opp med forsendelser til Avignon med noen års mellomrom.

Vår konklusjon på dette punkt bygger på grundig gjennomgang av alt tilgjengelig tallmateriale fra de 44 årene - både fra innsamlingene i Norge og fra innbetalingene ved pavekammeret i Avignon. Det vises til sammenstillingen av kildegrunnlaget i *Tabell 1*.⁴⁴ Selv om tabellen ikke kan påvise en total og sammenhengende dokumentasjonskjede som dekker samtlige bispedømmer for samtlige år, mener vi at helhetsbildet er utvetydig - særlig når man tar i betraktning at det i løpet av de 44 årene ble gjennomført hele fire legasjoner av pavelige nuntier til Norge som hadde innfordring av peterspenger som en del av sine oppdrag, og at det ikke er etterlatt noen anmerkninger om varig betalingssvikt av peterspenger tilsvarende hva man finner for korstogstiende.⁴⁵

Det mest bemerkelsesverdige ved denne 44-årige kontinuiteten er selvsagt at den innbefatter pestårene 1349-1350 og påfølgende kriseår. Ifølge detaljerte redegjørelser ble peterspenger fra de norske bispedømmene overlevert til den pavelige nuntius

⁴³ Om pavens pålegg om å benytte de italienske kjøpmennene, RN II 405-410, 483; jfr. Munch IV.2: 55-58.

⁴⁴ Ved utarbeidelsen har vi hatt stor nytte av oppstillingene hos Steinnes 1942a: 158-168, jfr. særlig tabellen s. 167. Steinnes behandler imidlertid ikke tallene fra Avignon. Merk ellers at de viktige regnskapstallene for årene 1324-1328 gjengitt i PNRD: 98-100 (latinsk tekst) er inntatt i engelsk oversettelse hos Lunt, *Revenues* II: 73-74.

⁴⁵ RN IV 934, 1054-1055, 1124. Gjaldt biskopene av Oslo, Hamar og Stavanger i årene fra 1335.

Tabell 1: *Peterspenger, oversikt over dokumentasjon 1321–1364 (innsamlinger i Norge og innbetalinger i Avignon)*

1320–1323	Dok. for fire års <i>innsamlinger</i> i ett av bispedømmene (Stavanger).	RN IV 242
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1324 for hele landet i erkebiskop Eilivs regi.	RN IV 311
1324–1333	Dok. for <i>innsamlinger</i> i samtlige bispedømmer i åtte av de ti årene. For to år mangler kun Nidaros.	RN IV 486–487, 495, 503, 507, 515, 517, 592, 970, 972–973, 983, 995–996, 998, 1001
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1329 for hele landet i regi av nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortellis. Senere inngår peterspenger som del av samleinnbetaling 1334 i regi av nuntius Pierre Gervais.	RN IV 613, 628, 686–688, 1073–1074
1334–1342	Ingen dok. for <i>innsamlinger</i> i Norge.	---
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1345 i erkebiskop Påls regi, peterspenger fra hele landet som dekket de fleste av de ni skatteårene.	RN V 787, jfr. 463
1343–1352	Dok. for <i>innsamlinger</i> i samtlige ti år, men for varierende antall bispedømmer de enkelte årene.	RN V 958
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> for hele landet august 1345. Peterspenger fra 1346–1350 <i>inngikk i lån</i> fra paven til kong Magnus 1351.	RN VI 75, 104, 160, 163, 220 RN V 787 RN VI 13
1353–1357	Dok. for <i>innsamlinger</i> alle fem år i samtlige bispedømmer.	RN VI 493, 500, 516–517, 520
	Ad <i>innbetalinger i Avignon</i> : Norske peterspenger inngår trolig i samleoppjørene fra nuntius Johannes Guilaberti i 1353–1360.	RN VI 192, 197–199, 406, 435, 653, 670–671
1358–1364	Dok. for <i>innsamlinger</i> i ett bispedømme (Stavanger) for 7 år, 1357–1363.	RN VI 1003–1004
	Ad <i>innbetalinger i Avignon</i> : Norske peterspenger inngår i oppgjør fra nuntius Guido de Cruce 1366.	RN VI 1112

Johannes Guilaberti og hans kommisærer både i årene 1351 og 1352. Dette skjedde parallelt med at den nyoppnevnte erkebiskopen Olav avholdt provinskonsiler i henholdsvis Nidaros og Bergen. I det første av regnskapene fra Bergen i august 1351 ble det opplyst - overraskende nøkternt - at det manglet en del penger «på grunn av alle dødsfallene». Samtidig ble det påpekt at kollektorene hadde avslått å ta imot en del skattemidler, fordi de kun var blitt tilbudt «mindreverdige mynt» (RN VI 75). Inntrykket som etterlates er nærmest at kirkeledelsen tvang gjennom innsamlingene som om intet var skjedd. Kommentaren fra historikeren Grethe Authén Blom var at det å prioritere innsamlinger til paven under så tragiske omstendigheter, må ha signalisert en «beinhard universell kirkedisiplin» (Blom 1992: 552). På den annen side vet vi at

krisetider ofte har medført økt religiøs oppmerksomhet som igjen har utløst større givervilje. At norske kvinner og menn fortsatte å betale skatter og avgifter til kirke og pavelstol under og etter svartedauden, kan ut fra et slikt perspektiv gi egen mening.

Forsendelsene av peterspenger og andre paveskatter fra Norge gjennom perioden 1321–1364 ser ut til å ha foregått uten konflikter med kongemakten av den typen som utspilte seg under Sverre Sigurdsson, Magnus Lagabøte og Eirik Magnusson. En grunnleggende interessenmotsetning var selvsagt fortsatt til stede, siden skatt til paven alltid medførte tapping av landets økonomiske ressurser. Men Avignonpavene viste betydelig evne til å etablere samarbeid med kongemakten i de enkelte land, typisk ved å tillate kongen å overta deler av skattemidlene til låns eller eie (Moseng et al. 2007: 216; Hamre 2008: 663–664; Lunt, *Revenues I* : 76–77). Slike tillatelser ble først og fremst gitt for skattemidler som skrev seg fra korstogstiende, men det skjedde som vi skal se også i ett tilfelle for norske peterspenger, for året 1351. En annen måte å unngå konflikter, var at pavens kollektorer gjennomførte sine vekslingsforretninger (fra norsk mynt til sølv) etter prosedyrer og satser som kongemakten aksepterte. Innsamlingsregnskaper fra perioden tyder på at alle skattekollektorene – hva enten det gjaldt pavelige nuntier eller norske geistlige som var pålagt innsamlingsoppgaver – la konsekvent til grunn en pengeverdi som harmonerte med offisielt norsk syn.

Innsamlingstallene i Norge

Vår gjennomgang viser at det gjennom de 44 årene (1321–1364) ble samlet inn peterspenger i Norge totalt i størrelsesorden 5000 mark norske penger, som kan omregnes til ca. 1100 mark eller omtrent 230 kg godt sølv. Omregnet til gjennomsnitt per år utgjorde det: 110 mark norsk mynt, tilsvarende 25 mark eller 5 ½ kg godt sølv.⁴⁶

Skattenivået endret seg naturlig nok i løpet av førtiårsperioden. På høyden, rundt år 1330, ser man at de årlige innsamlingstallene for de fem norske bispedømmene samlet lå på om lag 130–150 mark norsk mynt, mens de etter svartedauden, på 1350-tallet, hadde sunket til drøyt 100 mark norsk mynt. Det kraftige befolkningsfallet fikk utslag på skattemessige inntekter og prisnivået på eiendom. Kirken opplevde økt religiøsitet i den samme befolkningen. Samtidig ble pengeverdien for norsk mynt redusert som følge av en nedjustering av myntenes sølvgehalt fra 1/4 til 1/5, slik at den norske pengeverdien ble lik den svenske, hvilket ofte omtales som en svensk-

⁴⁶ Basert på norsk pengeverdi på 1/4 for årene frem til 1340 og 1/5 for årene deretter, jfr. nedenfor.

Figur 5. Norske mynter etter 1319. Bildet viser mynter som ble benyttet ved betaling av peterspenger i Norge etter 1319 og frem til sølvtørken stoppet innsamlingene på 1360-tallet: **A.** (1) Magnus Eriksson. Penning med kronet brystbilde en face / riksvåpen ca. 1320–1360 (Skaare II nr. 268) og (2) halvpenning med løve / økser (Skaare II nr. 271). **B.** Hulpenning (brakteat) med to fravendte kroner utgitt under Håkon VI Magnusson (1355–1380, Skaare II nr. 282). Hopperstad stavkirke. Tilsvarende mynter ble også utgitt i Sverige. **C.** Hulpenning (brakteat) med kronet monogram h preget under Håkon VI Magnusson (Skaare II nr. 275) Kinsarvik kirke. **D.** Hulpenning (brakteat) kronet monogram O preget under Olav IV (Skaare II nr. 277). Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty og Håkon Roland, Kulturhistorisk museum, UiO.

norsk myntunion.⁴⁷ Innsamlingsregnskapene viser hele veien at de pavelige kollektorer fulgte disse satsene.

En sammenligning med tilsvarende skattetall fra Sverige (uten Skåne) viser innsamlinger av peterspenger som beløper seg til drøye 7000 mark svensk mynt for årene 1318–1356, og et årlig gjennomsnittsnivå i perioden 1330–1350 på 150–200 mark svensk mynt. Selv om man skal være varsom med direkte sammenstillinger, kan dette tilsa at peterspengene innsamlet i Sverige lå ca. 50 % over nivået i Norge.⁴⁸

Når det gjelder fordelingen av pengebidragene fra hvert enkelt av de norske bispedømmene, var den tidlig på 1330-tallet: Oslo (35 %), Bergen (31 %), Nidaros (20 %),

⁴⁷ Blom 1992: 131–132, 465–467; Gullbekk 2009: 162–177. Pettersen 2013: 4–6, 9–12, 71–84. Til vedtaket om norsk myntforringelse og derved pengeverdien i 1340, se RN V 328–331.

⁴⁸ Brilioth 1915, særlig tabellene s. 311 flg. og kommentarer s. 307–309 om forholdet mellom innsamlingstallene i Sverige og hva som kan ha tilflytt paven. Brilioth gjengir ikke tall fra Avignon.

Stavanger (10 %) og Hamar (4 %).⁴⁹ Det er imidlertid grunn til å påpeke at tallmaterialet på stiftsnivå har så vidt mange variabler og inkonsistenser at de må brukes med varsomhet for statistikkformål, slik Jens Arup Seip påpekte i sin studie over peterspenger og befolkningsutvikling i middelalderen: «To ting er påfallende: de merkelig jevne summene over en rekke av år, og de store sprang som av og til finner sted.» (Seip 1942: 394) Enhver studie av peterspenger fra kvantitative perspektiver vil nødvendigvis måtte basere seg på generaliseringer (deduksjon), selv for estimater av inntekter og innsamlinger av peterspenger på kirkeprovincs, erkebispe-, bispedømme- og sognekirkenivå, til tross for at lovgivning definerte innsamlinger på enhetlig måte år etter år.

Betydelige beløp videreført til paven i Avignon

I utgangspunktet må vi kunne legge til grunn at innsamlede verdier i all vesentlighet ble sendt ut av landet og videre til Avignon, og at dette skjedde ved bruk av godt sølv, herunder engelske sterlinger og andre handelsmynter av anerkjent internasjonal kvalitet. Et teknisk forbehold må likevel tas for peterspengene for årene 1344 til 1351. Disse ble ikke sendt til Avignon, men ble isteden inkludert i et lån som pave Clemens VI ga til kong Magnus Eriksson i 1351 til finansiering av kongens krig mot de hedenske karelerne.⁵⁰ Men også disse pengene må regnes som endelig oppgjort av kirken i forhold til paven.⁵¹

En rekke dokumenterte innbetalinger som fant sted i Avignon stadfester at det var betydelige beløp som nådde frem til paven. Etter den store innbetalingen i 1321 finnes det presise tall ved to anledninger: i 1324 og 1345. Innbetalingen i 1324, som trolig gjaldt peterspenger for fire år, ble godskrevet som 55 pund sterling, tilsvarende 330 gullfloriner. Det gir et årlig snitt på 83 floriner. Innbetalingen i 1345, som trolig gjaldt for 9 år, ble godskrevet som 700 gullfloriner, altså et årlig snitt på 78 floriner.⁵²

⁴⁹ Tallene skriver seg fra årene 1330–1334. For Oslo varierende fra 43 til 49 mark, for Bergen 40–43 mark, Nidaros: 23–26 mark, Stavanger 11–15 mark, Hamar: 5 mark. Hentet fra RN IV 970–973, 983, 995–996, 998, 1001, jfr. også Steinnes 1942a: 158–168.

⁵⁰ RN VI 13; Bjørkvik 1996: 54; Munch V (dvs. *Unionstiden I*): 531–534. Lånet skulle primært gjelde midler som stammet fra korstogstiende, men ble utvidet til å gjelde alt som var samlet inn fra kirkene i Norge og Sverige, og omfattet derved klart også peterspenger.

⁵¹ Paven og hans etterfølgere skulle senere slite i årevis med å få kongens lån restituert, det hele endte med rettsvister og bannlysninger, jfr. Brilioth 1915: 204–279 og Haug 2008: 115–120. Svenske biskoper hadde i motsetning til de norske kausjonert for kongens lån. Dette medførte at saken forble et problem for svenske kirkeledere, mens den norske kirken etter alt å dømme gikk klar av dette, jfr. Blom 1992: 497–499.

⁵² RN IV 311, V 787. At den siste antas å gjelde for 9 års innsamlinger, tar utgangspunkt i

Vi må kunne forutsette at innbetalingene lå på omtrent samme nivå også de årene der peterspengene ikke lar seg skille ut i paveregnskapene på samme måte, fordi de inngår i samleoppgjør (der det ikke er skilt mellom skattetyper) under de pavelige nuntiene Johannes de Serone, Bernardus de Ortelis og Pierre Gervais.

Basert på en slik forutsetning har vi beregnet at de samlede verdier som ble overført til pavestolen som peterspenger fra Norge for de 44 årene fra 1321 til 1364, utgjorde cirka 3500 gullfloriner eller om lag 12 ¼ kg rent gull, tilsvarende 140.000 engelske sterlinger.⁵³

Hvis vi går tilbake og sammenholder tallene fra paveoppgjørene med de tall vi har sett foran fra innsamlingene i Norge gjennom samme periode, kan det hele oppsummeres slik: Et årlig gjennomsnitt på ca. 110 mark norsk mynt samlet inn fra kirkegjengerne i Norge, endte opp som et gjennomsnitt på omtrent 5 ½ kg godt sølv (sterling kvalitet) som ble konvertert til ca. 80 gullfloriner ved pavekammeret i Avignon.

Hvordan man snur og vender på skattetallene fra Norge, vil det selvsagt ikke rokke ved at disse bidragene var små sammenlignet med det paven hentet inn fra større og rikere land. Vi har sett at det årlige peterspengebidraget fra England utgjorde et fast beløp i størrelsesorden 200 pund sterling. Basert på den normale vekslingskursen de anvendte i Avignon (1 florin = 40 sterlinger eller 1 pund sterling = 6

Figur 6. Engelsk sterling. England, Edward I–II, class 10cf4, preget London ca.1309. Engelske sterlinger (pennies) av Edward-typen ble fra 1279 produsert med nærmest uendret utseende og størrelse i mer enn hundre år under Edward I, Edward II og Edward III. Med en vekt på ca. 1,4 gram og sølvinnhold på hele 92,5 % var sterlingene så verdifulle at de sjelden var aktuelle når folk i Norge betalte peterspenger. Derimot var de høyaktuelle når de pavelige kollektorene skulle veksle norsk mynt i hard valuta før skattemidlene ble sendt ut av landet. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

oppgjørene fra nuntius Pierre Gervais i 1334.

⁵³ Som altså kommer i tillegg til de 1.500 gullflorinene for årene 1290–1320. Om valutakursen i Avignon, se Spufford 1986: 198–200.

Figur 7. Gullflorin fra Firenze. Florinen, som var introdusert i Firenze i 1252, ble på 1300-tallet selve gullmynten par excellence og den viktigste handelsmynten i Europa. Med 3,5 gram rent gull (24 karat) fungerte den som referansetørrelse i nesten all internasjonal valutahandel. Den unike posisjonen hang sammen med at Firenzes banker førte an i å etablere filialer i alle de ledende europeiske finansbyene og sikret seg full kontroll over den viktige handelen med vekslere (vekselbrev). Ved pavestolen i Avignon var florinen den sentrale regnskapsvalutaen. Dette erfarte den norske kirken første gang i 1311, da den nye erkebiskop Eiliv ble pålagt å betale sin servitie med gullfloriner. I 1321 ble det gjennomført en rekordstor overføring av norske peterspenger som ble godskrevet hos paven med 1500 floriner. Vekslingsforholdet mellom florinen og den engelske sterling holdt seg i første halvdel av 1300-tallet relativt stabilt rundt 40, dvs. at 1 florin ble regnet som 1/6 pund sterling. Florinens popularitet gjorde at den ble kopiert i en rekke land og myntsteder over hele Europa. De fleste av disse «lokale florinene» hadde imidlertid lavere vekt og verdi enn den originale Firenze-florinen, og ble derfor vurdert til en andel av denne, for eksempel 7/8 eller 11/12. Firenzes florin og Venezias dukat ble imidlertid vurdert som likeverdige. Kilde: S. H. Gullbekk, *Pengene som forandret verden*. Oslo: Cappelen Damm, 2021.

floriner) kan man anslå at peterspengene fra Norge utgjorde 7 prosent av det engelske bidraget.

Perioden 1364–ca. 1410: Ordningen bryter sammen grunnet sølvtørke

Etter innsamlingen av peterspenger i 1364 beveger vi oss inn i en periode der det er langt mellom relevante kilder: Det går 45 år før vi møter peterspenger igjen i gjenkjennbar form. Verken innsamlinger eller forsendelser av peterspenger er dokumentert før etter århundreskiftet, omkring 1410.³⁴ Det er nærliggende å se dette tomrommet i sammenheng med de drastiske konsekvensene etter svartedauden og gjentatte pestepidemier som fulgte i kjølvannet: Befolkningsnedgang og politisk uro, både i forholdet mellom de skandinaviske landene og hanseatiske interesser i regionen.

³⁴ Spørsmålet om peterspengeordningen kan ha fungert en tid på bortforpaktning, vil bli omtalt særskilt.

I løpet av samme perioden inntrådte også den mest akutte sølvangel som hadde rammet Europa siden første halvdel av 1100-tallet. Det var ikke gjort oppdagelser av nye, større sølvfunn i Europa på mer enn femti år. Når tilgangen på nytt sølv stoppet opp, fikk myntverkstedene tiltakende problemer med å skaffe råvarer, noe som førte til redusert produksjon, som igjen førte til omfattende myntforringelser der mange myntslag ble preget på sterkt kopperblandet sølv, såkalt billon. Den engelske økonomihistorikeren Peter Spufford har beskrevet denne negative utviklingen inngående og fastslår at den nådde Nord-Europa for fullt rundt 1370, da produksjonstallene begynte å stupe ved bunnsolide myntverksteder i Frankrike og Nederlandene.⁵⁵

Så langt vi vet fantes ikke drivverdige sølvforekomster i Norge i senmiddelalderen. Norske myntverksteder var avhengig av sølvtilførsel utenfra og gjenbruk av det myntsølv som allerede fantes i omløp. Utviklingen har vært beskrevet som «det norske mynt- og pengevesenets sammenbrudd i senmiddelalderen» (Skaare 1995 I: 92–95; Gullbekk 2009: 162–185, også 93–100). Nedgangen i den norske myntproduksjonen foregikk over lang tid, kanskje allerede fra 1320- eller 1330-tallet. Det er mulig at året 1363 representerte et vendepunkt. Da falt alt myntsamarbeid med Sverige bort etter at det hadde eksistert en form for myntunion siden 1340. Dette skjedde blant annet som følge av kongeskiftet i Sverige, der Albrecht av Mecklenburg tok over, et skifte som bidro til å styrke de tyske interessene i landet (Moseng et al. 2007: 321–324). Av myntfunn synes det som om dette raskt ledet til at svensk mynt forsvant fra omløp i Norge, samtidig som den norske myntproduksjonen stadig ble redusert, for å opphøre helt under eller etter Olav IV Håkonsson (1380–1387) (Gullbekk 2009: 162–185; Skaare 1981: 136–146; Pettersen 2013: 82–84). Sammenbruddet fikk negative konsekvenser, ikke minst for vanlige folk som var avhengig av småmynter i dagliglivets gjøremål. Norsk og svensk mynt ble et stykke på vei erstattet av annen utenlandsk mynt, særlig engelsk, og siden tysk og dansk, men dette dekket ikke behovet for monetære betalingsmidler i samtiden.⁵⁶

Peterspengene var avhengig av at det fantes rikelig av klingende mynt. Frem til 1360- eller 1380-årene tyder mye på at myntproduksjonen i Norge og tilfanget av utenlandsk mynt var tilstrekkelig til at myntangel ikke representerte noe stort problem. Den siste dokumentasjonen for at peterspengeordningen fortsatt fungerte

⁵⁵ Spufford 1988: 339 flg., att. 349. Utslagene av sølvkrisen var avhengig av hvordan pengesystemet var utviklet i den enkelte region, eksempelvis et ordnet bank- og kredittmarked. Om de realøkonomiske årsakene til krisen og de myndighetstiltak som ble forsøkt, Munro 1983: 97–158.

⁵⁶ Gullbekk 2009: 170–171, 209–215. Noen ny myntproduksjon ble det ikke i Norge før slutten av 1400-tallet, men det hjalp på situasjonen da det begynte å sive inn ny dansk mynt fra omkring 1410.

noenlunde adekvat, skriver seg fra sommeren 1364. Da var den pavelige nuntien Guido de Cruce i Stavanger, der han mottok peterspenger fra Stavangerstiftet for de siste syv årene. Det han fikk overlevert, var drøyt 50 mark med «avskaffa gjengs norsk mynt» i tillegg til noen mindre beløp i tysk og engelsk mynt, og dertil en stor mengde skinnvarer (RN VI 1003–1004). Omtalen av den norske mynten tyder på at vilkårene for å drive innsamlinger i området begynte å bli problematiske sett med nuntiens øyne. Trolig var dette grunnen til at Guido de Cruce benyttet anledningen til å oppnevne Stavangerkanniken Eirik Øysteinsson som underkollektor for Stavangerområdet på ubestemt tid og begrunnet dette med at han selv ville bli opptatt andre steder (RN VI 1003–1004).

Til tross for at dokumentasjon om innsamling av peterspenger opphører for flere tiår, betyr ikke dette at pavemakten oppga ordningen. Tvert om ble det understreket i mandatene til nye nuntier at peterspenger var en av flere pavelige inntekter som skulle oppkreves.⁵⁷

Forsøk på omdanning til et forpakterregime?

Midt i den tilsynelatende stillstanden som følger etter dette, dukker det i 1399 opp et bemerkelsesverdig dokument i Norge som var utferdiget av to statuspersoner i Lübeck, Lübeck-prosten Nicolaus de Insula og den italiensk-tyske kjøpmannen Luigi Baglione fra Perugia. De to var oppnevnt av paven året før (1398) som et slags «tohodet generalkollektorat» som skulle ha overordnet ansvar for all innsamling og forsendelse av paveskatter fra alle de tre skandinaviske landene. Dette skulle skje i nær kontakt med en biskop oppnevnt i hvert av de tre landene som var tillagt kollektoransvar innenfor sine respektive områder. Sett samlet kan det betraktes som en administrativ nyskapning fra pavens side tilpasset den ferske Kalmar-unionen av 1395.⁵⁸ Vi skal etter hvert se at denne forvaltningsordningen skulle komme til å bli videreført frem til 1420-tallet, stadig i regi av den driftige Luigi Baglione.

⁵⁷ RN VII 203, mandat til nuntius Guido de Cruce. I Sverige finnes det en del spredt dokumentasjon for innsamlinger i årene etter 1364, se Brilioth 1925: 120 og SDHK nr. 9105 og 14570.

⁵⁸ Om pavens oppnevning av det nye Lübeck-kollektoratet, se RN VIII 631–633. Om Luigi Bagliones enestående stilling som en verdslig person med status som pavelig nuntius, se Brilioth 1925: 183–185 og Haug 2006: 184, 195–196. Baglione og hans forretningspartner Gherard Bueri er ellers omtalt i økonomisk-historisk litteratur som grunnleggere av den aller første bankvirksomheten i Nordtyskland, som fungerte som korrespondentbank under Medici Bank, Firenze, pavens hovedbankforbindelse. Jfr. Dollinger 2012: 265–267 og De Roover 1963: 63–64. For detaljer se Fouquet 1998: 187–220 og Jahnke 2006.

I brevet av 1399 retter det nevnte «Lübeck-kollektoratet» et pålegg til den samlede geistlighet i to norske bispedømmer, Oslo og Hamar, om at de straks måtte bidra til å fremtvinge betaling av utestående peterspenger. Bakgrunnen var at en del troende skyldte peterspenger og derfor hadde stillet pant hos biskop Øystein i Oslo, som var pavelig kollektor i disse bispedømmene. Imidlertid hadde de forsømt å innløse pantene til skade for pavestolen. Derfor ble adressatene (dvs. prestene) pålagt å påminne alle som satt inne med ubetalte peterspenger at de måtte innløse sine pant. De som *ikke* hadde stillet pant, skulle betale sin gjeld innenfor en frist på en måned. Hvis så ikke skjedde, ville de bli bannlyst. Biskop Øystein ble gitt myndighet til å realisere og disponere over pantene inntil gjelden fullt ut var betalt, mens eventuelt restbeløp skulle komme pantsetteren til gode (RN VIII 765).

Saken skriver seg altså fra Øystein Aslakssons tid som biskop i Oslo (1386–1407). Øystein var en nær alliert til dronning Margrete og medlem av det norske riksrådet, og var dessuten oppnevnt av paven som generalkollektor for Norge fra 1395.⁵⁹ Det er grunn til å tro at tilsvarende brev også gikk til de øvrige bispedømmene i den norske kirkeprovinsen, som et krav som ble rettet til alle geistlige og alle deres sognebarn.⁶⁰

Det er imidlertid langt fra innlysende hvordan budskapet i brevet skal forstås når det gjelder hvem som skjuler seg bak beskrivelsen «en del troende» som hadde stilt pant for «ubetalte peterspenger», men det sikter trolig mot et begrenset antall. Dokumentet er så vidt vites det eneste kjente eksempel på at det ble innledet rettslig inndrivelse av peterspenger i Norge, muligens i Skandinavia. Rent umiddelbart kan en slik inndrivelse virke meningsløs, hvis man utelukkende betrakter peterspenger som en skatteordning basert på innsamling av penninger fra et stort antall enkeltpersoner. Dette treffer imidlertid ikke essensen i saken, for her gjaldt det åpenbart ikke manglende enkeltbetalinger av småmynt, men snarere et betalingsmislighold fra en gruppe forpaktere som hadde påtatt seg ansvar for å håndheve peterspengeordningen i en kontantfattig tid. Kanskje var dette dokumentet noe av det Jens Arup Seip hadde i tankene da han antydte at den norske peterspengeordningen kunne ha vært bortforpaktet i perioder (Seip 1942: 395).

Mønsteret for en slik forpaktingsordning var neppe vanskelig å finne. Det fantes allerede metoder for såkalt 'tiendekjøp': For å sikre den norske kirkens rett til tiendeinntekter ('årstiende') når gårdsbruk ble stående ubefolket etter pesten, kunne biskopen overlate innkrevingsoppgaven til en tiltrodd person – gjerne en lokal stormann

⁵⁹ RN VIII 357. Om biskop Øystein: Haug 2000: 142–145, 182–183, 234–236, 246–256, 316–339.

⁶⁰ Haug 2006: 195, som påpeker at dokumentet er bevart gjennom avskrifter som inngår i Den arnamagnæanske samling, og at tilsvarende pålegg trolig også gikk til bispedømmene i det nordenfjelske, men at disse ikke har overlevd for ettertiden.

– innenfor et distrikt mot at denne betalte kirken et fast årlig beløp i penger eller naturalia. En annen metode var at bøndene i et sogn kjøpte seg fri fra tiendeytelsene gjennom en fast, årlig avgift eller ytelse, såkalt 'sognekjøp'.⁶¹ Det er bevart enkelte kontrakter om tiendekjøp, blant annet en som biskopen i Oslo inngikk med en lokal stormann i Skien. Stormannen fikk forpakte kirkens rettigheter til tiende fra Gjerpen sogn – i tillegg til et gårdsanlegg han også skulle forpakte – mot å betale 5 engelske gullnobler årlig.⁶²

Ville det være mulig å benytte noen av de samme metoder for å forpakte bort pavens rettigheter til de norske peterspengene? Biskop Øystein så det ganske sikkert som sin plikt å aksjonere for å holde liv i peterspengeordningen. Kanskje kontaktet han i den anledning lokale stormenn som var villige til å påta seg forpakteroppdragene. Etter år med negative, ustabile økonomiske forhold kan vi se for oss at enkelte forpaktere ønsket å trekke seg fra avtalen. Biskop Øystein, som var kjent for å være en dyktig forhandler, kan i så fall ha krevd at de stilte pant etter Landslovas bestemmelser, hvilket ville gi dem tolv måneder til å betale før det kunne gjennomføres tvangsrealisasjon.⁶³ I egenskap av biskop kunne Øystein også trekke på kirkelige sanksjoner. Med støtte fra geistligheten i Lübeck skaffet han seg et ekstra tvangsmiddel mot forpakterne: Unnlatt innfrielse av pantegjelden skulle medføre ekskommunikasjon.

Brevet fra 1399 forteller om en biskop som var villig til å benytte sterke midler for å innfordre kirkelige skatter, inkludert peterspenger. Virkemidlene hentet biskopen både gjennom verdslig lovgivning (tvangsrealisasjon av pant) og kanonisk rett (bannlysning). Øystein manglet åpenbart ikke støtte fra generalkollektoratet i Lübeck - og neppe heller fra dronning Margrethe som hadde gjenreisningen av kongelig og kirkelig økonomi som fanesak gjennom hele sin gjerning (Haug 2000: 314–323). I hvilken grad dette var tilstrekkelig til å holde liv i den norske peterspengeordningen, er vanskelig å si, siden vi mangler relevante kilder om innsamlinger eller pengeoverføringer ut av Norge under dronning Margretes regjeringstid fra 1388 til 1412.

⁶¹ Om tiendekjøp, Blom 1992: 490; Bjørkvik 1996: 26–28 med referanser til biskop Øysteins jordebok fra 1390-tallet. Om varianten med 'sognekjøp', se Dybdahl 2003: 292.

⁶² RN IX 650. Inngått i 1410 under biskop Jakob, som var Øysteins etterfølger i Oslo. Hans motpart i kontrakten, Gaute Eriksson, var ridder, riksråd og sysselmann i Skien. Jfr. RN IX 1226 og X 576.

⁶³ Landslova VIII 20, 1 og 2. Jfr. kommentarer hos Brandt I: 331–338. Eiendom som var stilt som pantesikkerhet for lån og gjeld, kunne tvangsrealiseres på en av to måter: Enten ved at fordringshaveren (panthaver) beholdt eiendommen selv eller solgte til tredjemann og tok hva som tilkom ham mens det overskytende gikk til pantsetteren.

Perioden ca. 1410–1537: Fortsatt virksom ordning

Fra 1413 – året etter dronningens død – dukker det igjen opp dokumenter som viser at den norske peterspengeordningen er tilbake i funksjon i noenlunde gjenkjennerbar form, og da hadde den fungert noen år allerede. Det dreier seg i de fleste tilfeller om kvitteringer utstedt av pavelige kollektorer og deres kommisærer som mottok peterspenger fra ett eller flere av de norske bispedømmene under besøk i Norge. Et fellestrekk ved samtlige kilder er at de skriver seg fra de siste fasene av skatteprosessen - overleveringen av midlene fra norske biskoper og den videre forsendelsen til pave-stolen - og at ingen av dem bidrar vesentlig til å kaste lys over innsamlingene lokalt i Norge.

De tre første kildene består av kvitteringer som ble utstedt av omreisende skattekollektorer som mottok peterspenger fra *Stavanger bispedømme*. Kvitteringene er datert henholdsvis 1413, 1417 og 1421, og i alle tilfeller ble pengene overlevert i Bergen (RN IX 869, 1251 og X 178; Skaare 1981: 136–146). Kvitteringene fordeler seg på tre fireårsintervaller for innbetaling. Ved samtlige anledninger ble skattebeløpet oppgitt i utenlandsk, hard valuta, særlig engelsk: gullnobler og sølvmynt målt i engelske pund. Men det skinner samtidig gjennom at dette var noe annet enn den «blandede mynt» som faktisk var innsamlet i stiftet, der det særlig ble nevnt tysk mynt (witten). Dessuten ble det allerede i 1413-kvitteringen vist til at det var mottatt «kongens mynt som nå er gjengs i disse egner». Trolig gjaldt dette kronebrakteater som ble slått i Danmark 1405-1420 under kong Erik av Pommern (Hellan 2012: 14–15).

Figur 8. Noen mynter brukt i Norge på 1400-tallet. Det ble ikke preget mynter i Norge i hundreårsperioden fra 1380-tallet til 1480-tallet. Her er et lite utvalg av utenlandske mynter som var i sirkulasjon: **A.** Hulpenning utmyntet under Erik av Pommern (1396–1439) i Lund, den gang Danmark (Galster 1972: 48, nr. 5). Borgund stavkirke. **B.** Witten fra Lübeck med tohodet ørn og kors, produsert fra 1365 som de første nordtyske mynter av sterlingkvalitet. Jesse 302. **C.** Oksehodebrakteat fra Mecklenburg (Oertzen). Hopperstad stavkirke. Det var trolig mynter som de to minste (A og C) som ble brukt ved betaling av peterspenger. Foto: Sverre Dyrhaug og Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

Det er rimelig å oppfatte de tre kvitteringene – som alle gjaldt fireårsperioder – slik at de til sammen dekker oppgjør av peterspenger fra Stavanger bispedømme for 12 sammenhengende år, fra 1409 til 1420. Et usikkert overslag viser at det samlede beløpet utgjorde henimot 14 pund sterling eller snaut 5 kg godt sølv. Det tilsier et årlig gjennomsnitt fra Stavanger på om lag halvkiloen godt sølv, altså ganske nær nivået som gjaldt for Stavanger på 1350-tallet.

Siden det mangler kilder om peterspenger fra de andre norske bispedømmene gjennom disse årene, melder spørsmålet seg om hvorfor Stavanger bispedømme er representert alene. En nøkkel til svaret ligger i at de aktuelle tekstene kun er kjent gjennom avskrifter utført på 1600-tallet av islandske skriftsamlere på Vestlandet, og at avskriftene senere inngikk i de arnamagnæanske samlinger. Det er nærliggende å anta, som Eldbjørg Haug, at tilsvarende innsamlinger og oppgjør av peterspenger også har funnet sted i de øvrige bispedømmene i samme periode, selv om det i dag mangler dokumentasjon for dette (Haug 2006: 195). De senere kildene fra 1438 og 1450 trekker i samme retning.

Når det gjelder selve oppgjørsprosedyren, er det verd å merke seg at alle de tre oppgjørene fra Stavangerstiftet skjedde i Bergen, med fire års frekvens, og at de reisende kollektorene som mottok pengene – henholdsvis Johannes Scunemann og Johannes Tiderici, også kalt Grotte – var underordnet den tidligere nevnte italienskfødte kjøpmann i Lübeck, *Luigi Baglione*. Baglione hadde på begynnelsen av 1420-tallet fremdeles den overordnede styringen med all oppsamling og videreforsendelse av paveskatter fra de skandinaviske landene til Roma, etter å ha blitt gjenoppnevnt av paven i 1402, 1406, 1411, 1415 og 1420 – de to siste gangene med aktiv støtte fra kirkekonsilet i Konstanz (RN VIII 1139, IX 224–225, 716–717, 1112, samt X 104). Baglione styrte de skandinaviske affærene med et nettverk bestående av lokale kollektorer og reisende underkollektorer.⁶⁴ Den ene av hans representanter ved skatteoppgjørene i Bergen gjenfinnes som mottaker av peterspenger i Linköping i Sverige i samme periode, der han tituleres som Johannes Grote, «klerk i Slesvigs stift», og dertil «prokurator for Luigi Baglione».⁶⁵

Fra 1438 finnes det en kvittering som stadfester at peterspengeordningen ikke bare fungerte i Stavanger, men også i Oslo og Hamar bispedømmer. Kvitteringen ble utferdiget da *peterspenger fra de tre sønnafjelske stiftene* ble overlevert til en svensk

⁶⁴ Haug 2006: 184, 195; Brilioth 1925: 183–185, 250–251. Baglione hadde fast forretningsmessig kontakt med Medici Bank i Firenze, jfr. også note foran. Avlatshandel ga utvilsomt større inntekter enn tradisjonelle paveskatter. Haug antar innsamlingene ga resultater til kurien langt ut over det som er dokumentert. Sprandel 1981: 36 flg. fremhever Skånemarkedets betydning for den pavelige skattetrafikken.

⁶⁵ Peterspenger fra Linköping stift for årene 1413–1415 (SDHK nr. 18789).

Figur 9. Gullmynter brukt ved overføringer av paveskatter på 1400-tallet. I tillegg til gullflorinen var det en mengde gullmynter som sirkulerte i den internasjonale handelen. Følgende er blant dem som nevnes ved overføringene av peterspenger fra Norge til Roma på 1400-tallet: **A.** Fransk écu fra Philip VI preget ca. 1337–1349. En av mange typer gullmynter fra denne monarken, og en av de gjeveste med nesten 4,5 gram gull. **B.** Engelsk nobel fra Edward III (1329–1377). Med 7,7 gram rent gull var den fremst blant alle europeiske mynter i middelalderen. **C.** Gylden (florin) fra Mainz i Tyskland, erkebiskop Johann II von Nassau (1414–1417). En av de mange «rhinskgylden» som sirkulerte i det nordlige Europa, og som gjennomgående hadde lavere kvalitet enn den originale florinen fra Firenze. Foto: Forfatterne.

skattekommissær som besøkte Stavanger. De gjengitte beløpene – alle uttrykt i utenlandsk, hard valuta – var på ingen måte ubetydelige. 140 gylden (trolig av rhinlandsk type) fra Stavanger og nær hundre fra Hamar, mens det fra Oslo ble overlevert 40 engelske gullnobler i tillegg til drøyt 400 gylden og diverse utenlandske skillingsmynter, samt en post omtalt som «slitt mynt fra Oslo» (DN IV 870; jfr. Hellan 2012: 15). Gulldelen av disse beløpene utgjorde alene ca. 800 gylden som tilsvarte om lag 650 gullfloriner, som basert på vanlig vekslingskurs tilsvarte drøyt 100 pund sterling,

altså ca. 45 kg godt sølv. Trolig dreide dette seg om peterspenger fra en 10 til 12 års periode.⁶⁶

Dokumentene fra 1438-overleveringen gir ellers et sjeldent glimt av hvilken *dramatikk* som kunne oppstå under den pavelige skattetraffikken, og for så vidt ved alle pengetransporter i middelalderen. Den svenske skattekollektoren som hadde hentet peterspengene i Stavanger ble angrepet av sjørøvere utenfor Rogalandskysten, og påkalte straks hjelp hos Stavangerbiskopen og hans folk, som grep resolutt inn slik at røverne ble fanget, fraktet til Stavanger og halshugget.⁶⁷ Her vant altså myndigheter og samtidens lovgivning frem, i kontrast til piratsaken fra Flandernkysten i 1290, som vi så tidligere, der både penger og menneskeliv gikk tapt.

De neste tilfellene der det foreligger dokumentasjon om oppgjør av peterspenger, skriver seg fra første del av 1450-tallet. Det gjelder tre slike oppgjør, hvorav to fra Stavanger i 1450 og 1454, og ett fra Nidaros datert 1450.⁶⁸ De to oppgjørene fra Stavanger fant sted i henholdsvis Bergen og Oslo. Oppgjøret i 1450 opplyses å gjelde peterspenger for åtte år, fra 1442 til 1449 og utgjorde 175 «gylden», mens oppgjøret i 1454 trolig gjaldt fire år, fra 1450 til 1453 og utgjorde «100 lette gylden». Det kan med andre ord synes som om *fireårsintervaller* går igjen på samme måte som i årene 1413–1421. Kanskje vi her aner konturene av et fast mønster for oppsamling og forsendelse av paveskatter fra Norge generelt.

Det er ellers slående hvor runde tall man opererte med i begge tilfeller. Dette kan gi inntrykk av at det dreide seg mer om *omforente og normerte beløp* enn om faktiske resultater fra lokale, årlige peterspengeinnsamlinger. Dette inntrykket blir enda sterkere når vi går til de to siste kildene om forsendelser av peterspenger før reformasjonen. Begge disse saker *knytter seg til erkebiskop Gautes tid* (1475–1510).

Den første er en kvittering utstedt i 1481 av en pavelig nuntius på besøk i Oslo, som bekreftet å ha mottatt 150 gylden i peterspenger fra den norske kirkeprovinnsen (uten at det ble sagt noe om hvor mange år betalingen var ment å gjelde for). Den andre kommer mer enn tre tiår senere, etter kraftige formaninger fra Roma. Gautes

⁶⁶ Beløpet for Stavanger er på nivå med det fra årene 1409–1420. Basert på 1 pund sterling = 11 gylden, jfr. Spufford 1986: 240, 255.

⁶⁷ DN IV 470–473, jfr. Kolsrud 1958: 382. Saken en nevnt av den tyske historikeren Rolf Sprandel som eksempel på den iboende risikoen knyttet til pengetransporter i middelalderen, Sprandel 1975: 41–42. Den handlekraftige Stavangerbiskopen var Audun Eivindsson (1427–1445), som også var pavelig generalkollektor i Norge ved siden av at han drev aktiv handel i Østersjøområdet. (Supphelen i *Norsk biografisk leksikon*, 2 utg.).

⁶⁸ Fra Stavanger: DN IV 922, 935. Fra Nidaros: DN IV 768. Oppgjørene i 1450 skjedde under et intermesso preget av den tyske geistlige Marcellus, som var kong Kristian Is kandidat til erkebispetet i Nidaros, men som raskt ble satt til side (Bjørkvik 1996: 186–187).

etterfølger, erkebiskop Erik Valkendorf (1510–1522), utferdiget i 1514 en erklæring om at erkesetet ville gjøre opp for utestående peterspenger fra Gantes tid, til sammen nesten 1000 rhinske gylden, tilsvarende ca. 800 gullfloriner. Altså igjen et rundt og betydelig beløp som utgjorde mer enn 30 kg godt sølv. Tre år senere, i 1517, fremgår det at pengene fremdeles ikke hadde nådd frem til Roma, fordi de var beslaglagt og ble oppbevart i et handelshus i Amsterdam.⁶⁹

Hvordan denne pengeforsendelsen endte, er ukjent. Men det vi iallfall kan fastslå, er at de norske bidragene av peterspenger fra Gantes 35 år som erkebiskop utgjorde nærmere 1000 gullfloriner, målt i gull 3 ½ kilo. Det ligger betydelig under nivået fra Avignontiden (12 ¼ kg. gull for 44 år), men stadfester at *peterspengeordningen fortsatt innebar en økonomisk realitet både for den norske kirken og pavemakten i Roma.*

En talt penning – hva var det?

Norske kilder omtaler både *talte* og *veide* penninger i regnskaper, prislister, lover og litterære tekster. Selv om loven fastsatte at peterspenger skulle betales med en talt penning, er det ikke alltid gitt hvordan dette lovkravet ble gjennomført i praksis under de ulike delene av middelalderen. Det var en realitet at de norske mynttypene ble endret med jevne mellomrom, både når det gjaldt størrelse og standard, vekt og lødighet. Pavekirken ville derfor aldri forplikte seg til å godta enhver mynt som kom ut av kongens myntverksteder, bare fordi den formelt ble omtalt som «penning». Tvert om må vi anta at det fra tid til annen ble sendt *direktiver eller formaninger fra kirkelig hold* om hvilke mynter (og i hvilket antall) folk skulle benytte for å oppfylle avgiftsplikten som gode kristne. Rimeligvis var det klart for folk i samtiden hvilke myntslag som var gjengs norsk mynt og hvilke som kunne være gunstige å betale skatter og avgifter med. Mange steder ville avgiften bli betalt direkte til presten, mens den andre steder ville bli betalt i pengebøsser eller som ledd i liturgiske handlinger. Siden vi mangler konkrete kilder som omtaler slike direktiver, og vi heller ikke vet hvor langt lokalgeistlige hadde mulighet til å kontrollere at påbudene ble etterlevd, må vår tilnærming skje via det som finnes overlevert av *innsamlingsregnskaper*.

Den sikreste informasjon om praksis har vi i det unike *Bergensregnskapet fra 1305* som er omtalt tidligere (RN III 275–276). Dette viste at *peterspengene på 1290-tallet* ble oppgjort ved bruk av alle de gjeldende norske myntslagene som var i omløp, men at folk gjennomgående valgte å betale *med de dårligste myntene*. Dette ble tydeligvis godtatt fra kirkens side, eller iallfall ikke stanset. Følgelig kan vi tegne oss et rimelig godt bilde av hvordan peterspengene ble gjort opp i 1290-årene. Med bruk av halv- og kvartpenninger, henholdsvis to eller fire slike, eller med såkalte svartkroner som

⁶⁹ Jfr. DN II 915 (kvitteringen 1481), DN V 1016, VI 667 (hendelsene 1514–1517).

inneholdt mindre enn 10 % sølv (se Figur 4 B2, B3 og C). Det virker lite sannsynlig at kirkens menn aksepterte disse svartkronene som fullverdig betaling for avgifter verdsatt til én talt penning siden pengeverdien målt i mark sølv ble nedsatt fra 3:1 til 5:1 (jfr. tabell i Gullbekk 2009: 156). Vi vil tro at kirken i alle fall forsøkte å henstille til folk om å betale med to slike svartkroner, liksom for halvpenningene, men det er vanskelig å tro at kirken nådde frem med et slikt budskap.

Utover på 1300-tallet finnes det ingen eksempler på at innsamlingsregnskapene beskriver de ulike typene av norsk mynt med tilsvarende presisjon. Da nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis i 1327–1328 førte regnskap over peterspengene de mottok fra hvert av de norske bispedømmene, ble alle beløp angitt i antall mark «norsk mynt» uten nærmere presiseringer.⁷⁰ Som nevnt tidligere kan dette tyde på at myntenes kvalitet ikke lenger representerte en like stor utfordring sett fra pave-stolens og skattekollektorenes side. Trolig var spenningsnivået senket fordi pavemakt og kongemakt var forlikte om at norsk mynt skulle *veksles inn før forsendelse ut av landet i samsvar med den offisielle norske pengeverdien*. Det skulle med andre ord ikke foretas noen egen vurdering (sølvtesting) av mynten fra kollektorenes side.⁷¹ De pavelige nuntiene la i sine regnskaper for årene 1327–1328 til grunn en kurs på 1 mark norsk mynt = $\frac{1}{4}$ mark godt sølv (sterling kvalitet).⁷²

Vi vil anta at hoveddelen av de peterspengene som ble innsamlet i perioden 1320–1360, var penninger (med kronet portrett en face) samt halvpenninger (med løve og øks) som ble utgitt under Magnus Eriksson (Figur 5A), i tillegg til svensk-norske hulpenninger forsynt med to motvendte kroner (Figur 5B). Etter 1355 kom også Håkon VI's hulpenning med kronet h (Figur 5C). Den neste mynttypen som fikk utbredelse over store deler av kongedømmet, var hulpenningen med kronet O preget under Olav IV Håkonsson (Figur 5D). Kilder fra 1400-tallet som omtaler gammel norsk gjengs mynt, peker trolig tilbake til de nevnte myntslagene, og det ble tilsynelatende ikke gjort noen forsøk på å skille mellom dem.

Innsamlingsregnskapene fra midten av 1300-tallet viser tegn på at de pavelige kollektorene så med skepsis på deler av de norske myntutgivelsene. I 1347 opptrer erkebiskop Arne som ombudsmann for paven, og mottar som sådan peterspenger

⁷⁰ RN IV 486–592, jfr. nærmere detaljer i Tabell 1 foran. Regnskapet for peterspengene fra Norge disse årene (PNRD: 98–100, latinsk tekst) er gjengitt i engelsk oversettelse hos Lunt, *Revenues* II: 73–74, der det refereres gjennomgående til «the small money of Norway».

⁷¹ Den eneste gang man vet det ble utført slik testing fra kollektorsiden, gjaldt det den seksårstienden som ble sendt til utlandet og vurdert der på slutten av 1280-tallet, jfr. RN II 478. Spørsmålet om nøyaktig tid og sted for dette regnskapet er for øvrig omdiskutert.

⁷² Se f.eks. RN IV 488, 493, 542. I tråd med dette: 1 norsk mark = 3 shilling eller 36 stk. sterlinger. Ved noen få anledninger ble det lagt til grunn en avvikende kurs, RN IV 504.

fra Stavanger bispedømme, dels i form av norsk mynt, dels engelsk og annen utenlandsk. Det er bemerkelsesverdig at regnskapet omtaler all den norske mynten som «flosepenninger». ⁷³ Det ligger nær å anta at denne var identisk med den såkalte «gunnarpenningen», som ble preget under Magnus Eriksson i årene etter at den norske pengeverdien ble nedskrevet i 1340, i en prosess der fehirden i Bergen, Gunnar Toraldeson – også kalt Gunnar Hvid – sto sentralt. ⁷⁴

De samme gunnarpenningene står oppført i regnskaper over innsamlede peterspenger i Bergen bispedømme årene fra 1353 til 1358 som avskaffet gammel norsk kobbermynt kalt *Gunnars peningr*, men ennå i omløp over hele Norge i disse årene. Til samme tid omtales *flosors peningr wlgariter nuncupate, paruis obolis Noricanis skef peninger wlgariter og plane monete Sueuice* som nylig er avskaffet, oversatt som brakteater (eller hulpenninger), småmynt og flat svensk mynt. Beskrivelsen som flat svensk mynt kan henspille på hulpenninger preget på norsk og svensk side. ⁷⁵ Igjen, til tross for at beskrivelsen av forskjellige pengeslag er relativt presise, er det ikke nødvendigvis enkelt å relatere dem til mynt i arkeologiske funn fra samme periode.

Det norske pengevesenet var under kraftig press rundt midten av 1300-tallet, og dette gjenspeiles i de pavelige innsamlingsregnskapene på flere vis. Først og fremst ved at det i stadig større grad blir referert til utenlandsk mynt, og med engelske sterlinger som den førende valutaen. I den grad det refereres til «gjengs norsk mynt», understrekes det gjerne at denne var likestilt med «gjengs svensk mynt» (RN VI 493). Men vi har også sett i et regnskap fra 1351 at de pavelige kollektorene nektet å motta en del peterspenger fordi det kun ble tilbudt «mindreverdig mynt» (RN VI 75). I et samleregnskap fra 1352 eller 1353 benyttes det flere ulike betegnelser som åpenbart skal treffe de forskjellige norske (og muligens svenske) myntene som var i sirkulasjon: «gjengs norsk småmynt» samt «gamal avskaffa koparmynt» som også ble kalt «gunnarpenning» (RN VI 220).

Det tiltakende innslaget av utenlandske valutaangivelser gjør at det iblant blir ekstra vanskelig å avgjøre hvilke mynter som skjuler seg bak regnskapstallene. Avspeiler dette utenlandske mynter som *faktisk* ble mottatt fra skattebetalerne, eller reflekterer

⁷³ RN V 958. I 1353 opererte nuntius Johannes Guilaberti med en normalkurs på 1/5, jfr. RN V 331.

⁷⁴ Den norske pengeverdien ble nedjustert fra 1/4 til 1/5. I et brev utferdiget av biskop Håkon av Bergen før 1. juli 1340, hører vi at gode menn har inngått en foreløpig avtale om mynten som satte flosepenningenes, det vil si brakteatenes, sølvgehalt til 1/5. Biskop Håkon forteller i et brev dagen etter at samme Gunnar hadde samlet gode menn og bestemt at sølvgehalten i mynten skulle settes ned fra 1/4 til 1/5. Jfr. RN V 328–331; DN VIII 127, 128.

⁷⁵ RN VI 516 post 1, DN VIII 171. Tidfestingen av disse innsamlingene er omdiskutert. I DN og RN er lagt til grunn 1353–1358, mens Steinnes 1942a: 161 argumenterer for 1343–1348.

de at lokalt innsamlet mynt allerede var *omregnet eller omvekslet* til internasjonal valuta? Trolig er det rom for begge forklaringer. De nevnte oppgavene over peterspengene fra Bergen bispedømme 1353–1358 oppgir 21 shilling 15 ½ penninger engelske sterling, 4 gull écu, 4 gullfloriner og 21 mark 6 øre svensk flat mynt (RN VI 516). Gullmyntene beskrives med høy grad av presisjon, eksempelvis *quatuor scudatos aureos antiquos regis Francie Philippi*, altså fire gamle gull écu utgitt av franskekongen Phillip VI (1328–1350) (DN IV 442; RN VI 1003). Senere, på 1400-tallet, har vi sett en rekke eksempler på at det ble referert til gullmynter av nord-europeisk opprinnelse, særlig *rhinlandske gylden og engelske nobler* (Figur 9 A-C).

Men verken floriner og andre gullmynter eller de engelske sterlingene avspeiler faktiske betalinger fra folk i de norske bispedømmene, det gjelder nok snarere valuta-beløp fremkommet gjennom kollektorenes omregninger eller omvekslinger, ofte fo-

Figur 10. Kirkeskatt og ofringer. Efter Zamorensis 1479. Kilde: Märcher 2018: 319, fig. 5.42.

retatt ved bankforretninger i Brugge. De svenske myntene som står oppført, kan derimot reflektere betalinger fra folk flest i lokalkirkene. De var både utbredt, og med verdi som var tilstrekkelig lav til at mange ville valgt dem bort, for å si det slik.

I regnskapene fra tidlig på 1400-tallet ser man nesten bare beløpsangivelser i hard, internasjonal valuta, og få henvisninger til det man kan kalle lokal mynt. I en kvittering for peterspenger fra Stavanger bispedømme i 1413, nevnes det likevel at det inngikk en del «kongens mynt som nå er gjengs i disse egner». Trolig gjaldt dette de *kronbrakteatene* som ble slått i Danmark fra ca. 1405 under Erik av Pommern (Figur 8A). Regnskapet refererer også til en del «tyske witten». Det er liten tvil om at slik witten-mynt (Figur 8B) var i bruk i norske byer i samtiden, men trolig var de «for gode» til å bli tatt jevnlig i bruk til betaling av peterspenger. Med bakgrunn i de mange myntfunnene fra norske kirker vil vi heller anta at det var de såkalte *oksehodebrakteatene* med opphav i Mecklenburg (Figur 8C), som oftest ble brukt i denne sammenheng (RN IX 869; jfr. Skaare 1981: 142–145; Hellan 2012: 34–43, 75).

Peterspengenes endelikt ved reformasjonen

I 1529 ble det sendt et brev fra fire lagrettemenn i Brunla len til kongemaktens to fremste representanter i landet, lensherre Henrik Krummedike og hertug Christian. Lagrettemennene klaget på allmuens vegne over alle urimelige kirkelige skatter og avgifter – herunder peterspengene, navngitt som ‘Romaskatt’ – som kunne gjøre det umulig for dem å betale Kongens Skatter.⁷⁶ Kanskje visste de at tiden nå var moden for å oppnå gehør hos kongemakten for å avskaffe restene av pavelige kirkeskatter? I Danmark var det allerede tatt viktige skritt til brudd med Roma. På en herredag i 1526 vedtok Frederik I (1523–1533) sammen med riksrådet at bispeutnevnelser ikke lenger skulle forelegges paven, men kun forankres hos erkebiskopen som nå var innsett av kongen uten pавens deltakelse. Det betød at pавens inntekter fra servitier bortfalt for godt, som den siste av de regulære pавeskattene fra Danmark (Oftestad et al. 2005: 89).

Nøyaktig hva som skjedde med peterspengeordningen i Norge under og etter reformasjonen er ukjent, bortsett fra at den forsvant, kanskje den forsvant automatisk uten spesielle vedtak og markeringer. Vi har imidlertid festet oss ved at det under reformasjonsprosessen i Sverige ti år tidligere ble truffet et vedtak av relevant karakter. Den svenske historikeren Carl Strandberg skriver: «Ejendommeligt nok er Sverige det eneste land, hvor reformatorerne tager formelig stilling til peterspengeordningens ophør, idet Västeråsrigssdagen i 1527 fastslår at peterspenger ikke lenger skal sendes til Rom, men overtages af kongen til rigets tarv.» (Carl Strandberg i KLNМ, ‘Peters-

⁷⁶ DN X 585: ... vor thet gamelt vy gaffve hwer ij tho j penninh vtj Romeskattthen ...

penger', sp. 251). Det svenske vedtaket gjenspeiler trolig at det på reformasjonstiden forelå ferdig innsamlede peterspengemidler som kongen gjerne ville konfiskere.

I England fortsatte den gamle ordningen med overføringer av peterspenger til Roma gjennom hele 1400-tallet (Lunt, *England II*: 1–25). Det hele endte imidlertid brått da Henrik 8. erklærte brudd med pavestolen på 1530-tallet. Kongen benektet pavens autoritet og erklærte seg selv som den engelske kirkens overhode. Blant flere lover som ble vedtatt til gjennomføring av dette i Parlamentet 1533-1534, inngikk en egen «Ecclesiastical Licences Act» som forbød all betaling av peterspenger og andre avgifter til Roma. At loven nevnte peterspengene spesielt, skyldtes nok at det var utviklingen av disse som ga mest gjenklang hos folket, fordi skatteplikten lå på dem og ikke geistligheten (Yarnell 2013: 147). Loven gikk derfor grundig til verks når den proklamerte at peterspenger ikke bare skulle avvikles som en skatt til «den nevnte biskopen av Roma», de skulle generelt opphøre og aldri mer avkreves, innsamles eller betales av eller til noen. Altså stengte loven uttrykkelig for at peterspengeordningen kunne bli omgjort eller gjenopplivet til en inntektskilde for kongemakten eller kirken i England (Lunt, *England II*: 7–8).

Vi har ikke funnet tilsvarende regulering eller avskaffelse av peterspenger for Norges del. Fokuset i Norge under og etter reformasjonen synes gjennomgående å ha vært rettet mot hva som skulle skje med den ordinære kirkeskatten, årstienden, og spesielt den såkalte «bondeluten av denne» (Rian 1995: 34–40, 46–47, 79; Oftestad et al. 2005: 85–97). Vi må vel kunne anta at peterspengene opphørte umiddelbart som skatteordning i 1537. Hva som skjedde med eventuelle ferdig innsamlede midler, er noe annet. I den grad det fantes slike, ligger det nær å anta at de også i Norge ble konfiskert – kanskje som ledd i kong Christian III's ordre om at alt bispegodset skulle legges inn under kronen (Moseng et al. 2007: 30–31).

Sammendrag

Da peterspengeordningen ble avskaffet ved reformasjonen hadde den vært en del av det norske samfunn i mer enn fire hundre år. Få institusjoner har virket like sterkt som drivkraft for den tidlige monetariseringen av landet, særlig utbredelsen og bruken av mynt på bygdene. Kirkehistorikeren Olav Kolsrud mente at den norske ordningen ble gjennomført med kontinuitet gjennom hele firehundreårsperioden – i alle fall på innsamlings siden i Norge, mens det iblant kunne gå tregt med overføringene av pengene til pavekammeret. Vår gjennomgang viser at peterspengene i noen perioder – særlig på 1300-tallet – ble samlet inn med betydelig gjennomføringskraft, mens innsamlingene til andre tider ble drevet med vekslende intensitet. Vi har registrert at pavemakten i alle fall ved tre anledninger måtte sende krav til Norge om oppgjør av

peterspenger med flere tiårs tilbakevirkende kraft. Dette skjedde tidlig på 1200-tallet (fra Roma), tidlig på 1300-tallet (fra Avignon), og igjen på siste del av 1400-tallet (Roma).

Spesielt utover senmiddelalderen ser vi konturene av oppkreivingsmetoder og prosedyrer som ikke lenger baserte seg på årlige, lokale innsamlinger, blant annet at bidragene fra de enkelte bispedømmene kan ha blitt basert på omforente eller normerte beløp, på linje med systemet i England. Det omtalte Lübeck-brevet fra 1399 kan også tyde på at innkreivningen i perioder ble forpaktet bort. Mye av forklaringen på disse endringene er at peterspengene var en ordning som forutsatte at det fantes rikelig av klingende mynt. Under sølvtørken som inntrådte i Norge etter 1360, kunne ikke ordningen lenger fungere normalt. Dette varte et stykke inn på 1400-tallet, men da viser flere enkeltkilder at strømmen av peterspenger igjen tok seg opp.

Sett under ett var det betydelige beløp som ble oppkreivd som peterspenger i Norge. Det sikreste tallgrunnlaget finnes for de 75 årene fra 1290 til 1364. Da ble det samlet inn peterspenger i størrelsesorden 7 000 mark norsk mynt, tilsvarende drøyt 330 kg godt sølv (sterling kvalitet), som endte med å bli innlevert ved pavekammeret og regnskapsført der med ca. 5 000 gullfloriner, tilsvarende 17–18 kg rent gull. Det fragmenterte kildematerialet fra 1400-tallet dokumenterer at de samlede overføringene av peterspenger til paven også da utgjorde minst 5–6 kg rent gull. Sannsynligvis lå tallet godt over dette.

Administrasjonen av peterspengeordningen skjedde i stor grad samordnet med de andre hovedtypene av paveskatter: korstogstienende, servitier og annater. Vår gjennomgang viser at det samlede pavelige skatteregimet påvirket økonomisk praksis i Norge på ulike vis, blant annet til økt regnskapsføring innenfor kirken. Paveskattene representerte en belastning på de begrensede økonomiske ressursene i landet, men den iboende interessemotsetningen mellom kongemakt og kirke ble redusert gjennom samarbeids- og kompromissløsninger, blant annet når det gjaldt de valutavekslingene som måtte til for å hindre at norsk mynt forsvant ut av landet til skade for både øvrigheten og folk flest.

Takkeord

Takk til førsteamanuensis Dr. Philos. Jon Anders Risvaag, Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet for nyttige synspunkter på teksten, og til Grethe Dyrhaug for kontinuerlig støtte under hele prosessen.

Tabell 2: Fire hovedtyper av paveskatter innkrevd i Norge**Peterspenger:**

En pengeavgift som gjaldt for vanlige folk som var overhode for en husstand og hadde et minimum av eiendeler. En talt penning skulle betales hvert år.

Peterspenger var en ordning som ikke gjaldt for hele den kristne verden, men bare for England, de skandinaviske landene, Polen og Den tyske ordenstaten i Preussen.

Ordningen i Norge gjaldt, i alle fall nominelt, fra 1150-tallet til reformasjonen 1537.

Kilder: Artikkelen her med videre henvisninger, særlig note 1.

Korstogstiende:

En inntektsskatt som paven ved noen anledninger påla alle geistlige, uansett embetsnivå, for å finansiere korstog og korstogslignende tiltak. Skatten ble utskrevet for et bestemt antall år og måtte betales av prestene hvert år i denne perioden. Skattesatsen var normalt 10 % (dvs. en tiende) av beregnet årlig inntekt.

Regelverket for skatteinnkrevningen i Norge ble i 1313 samlet i et dokument (provinsialstatutt).

Korstogstiende ble i noen tilfeller beordret for hele den kristne verden, men i andre kun for en, eller et fåtall kirkeprovinser. Bare for følgende pavelige utskrivninger finnes noenlunde sikker dokumentasjon for at korstogstiende faktisk ble oppkrevd i Norge:

- seksårstiende vedtatt 1274, avsluttet 1290
- seksårstiende vedtatt 1312, avsluttet 1338
- treårstiende vedtatt 1343, overlatt totalt til kongemakt 1351
- fireårstiende vedtatt 1351, avsluttet 1364
- treårstiende vedtatt 1363 – usikker oppfølging til 1360-tallet

Med unntak av det første tilfellet måtte pavene normalt overlate deler av de innsamlede skattemidlene fra Norge til kongemakten. Korstogstienden fungerte da som en delt pave-/kongeskatt.

Innfordringsprosessene tok generelt lang tid, opp til flere tiår.

Kilder: Lunt, *Revenues* I: 71–77; Brilioth 1915: særlig 47–60, Kolsrud 1958: 378–385; Gullbekk 2009: 258–260; Svenungsen 2016: del III; Jensen 1999, KLNLM 'Korstog', 'Korstogsgifter'

RN III 882

RN II 122 flg., 404 flg.

RN III 791 flg., IV 424 flg., 862 flg.

RN V 670 flg., VI 13 flg.

RN VI 8 flg., 493 flg., 1003

RN VI 888 flg.

Moseng et al. 2009: 216 og 307

Servitier:

En engangsskatt som ble pålagt i forbindelse med utnevnelser av geistlige på *aller høyeste nivå*: dvs. erkebiskop og biskoper. Skatteplikt inntrådte hver gang det ble utnevnt ny person i et slikt embete med paven medvirkning. Den nyutnevnte måtte avgi et høytidelig betalingsløfte (obligasjon).

For det enkelte embetet gjaldt et fast skattebeløp vedtatt av den pavelige administrasjon. Følgende grunnsatser, angitt i gullfloriner, gjaldt for de norske: Nidaros (800), Oslo (500), Stavanger (250), Hamar (66 2/3), Bergen (33 1/3). På toppen av dette kom visse tilleggsavgifter.

Den tidligste dokumentasjon for at det måtte betales servitie fra Norge, skriver seg fra 1311 og gjaldt erkebiskopen i Nidaros. Vanlig antatt at det samme gjaldt foregående oppnevneelse 1287. I årtiene etter 1350 ble det gradvis innført servitieplikt

Kilder: Storm 1897; Kolsrud 1958; KLNLM: 'Servitier'; Haug 2006: særlig del II og III; Lunt, *Revenues* I: 81–91; Brilioth 1915: 280–305

Oversikt hos Storm 1897

RN III 701 flg.

Storm 1897: 102; Dybdahl 2003: 279

også for de øvrige norske bispeembetene, idet de ble underlagt «pavelig provisjon».

Et grunnprinsipp var at enhver nytnevnt biskop måtte påta seg ansvar, ikke bare for egen servitie, men også evt. restanser fra forgjengere i embetet. Den samlede forpliktelsen kunne bli betydelig, for en av erkebiskopene hele 2000 gullfloriner. Servitieordningen fortsatte å fungere til reformasjonen 1537, og representerte pavens mest stabile skatteinntekt fra Norge, selv om enkelte servitiesatser ble nedjustert.

RN VI 26, 151 flg.

RN VII 1377, VIII 960 flg.

DN XVII 686, 751

Annater:

En engangsskatt som ble pålagt ved utnevnelser av geistlige på *nest høyeste nivå*: særlig medlemmer av domkapitlene og sogneprester med særlig rike kall. Skattebeløpet ble beregnet som en andel av en forventet årsinntekt (gjerne omtalt som «første års inntekt»).

Kilder: Kolsrud 1958; KLNLM: 'Annater' og 'Provisjoner'; Lunt, *Revenues* I: 93–99; Brilioth 1915: 61–78

Første gang utskrevet for Norge i 1316. Ordningen fungerte gjennom store deler av 1300-tallet, ofte etter pavelig vedtak med 3 års intervaller. I 1334 ble det utarbeidet en oversikt over embeter i Norge som var annatpliktige.

RN III 994 flg., IV 449

RN IV 1074

Annatordningen gjenfinnes senere i et par enkelttilfeller på 1400-tallet, men da i en endret form som lå nærmere servitiene.

RN X 450, 563; DN XVII 460-464

Annater var en komplisert og omstridt ordning som i visse perioder ble supplert, eller erstattet, av en interkalarskatt, der paven beskattet bispedømmene i de perioder der et av de aktuelle presteembetene sto ubesatt.

Illustrerende: RN VI 328.

Ad interkalarskatt: Lunt, *Revenues* I: 99–101, Brilioth 1915: 76–77.

Tabell 3: Overordnet kollektoransvar for paveskatter fra Norge

Gjelder ansvaret for peterspenger, korstogstiene og annater. Derimot ikke servitier, fordi ansvaret der lå hos vedkommende biskop som var betalingspliktig.

Tidlige mandater fra paver i Roma:

Tidlig 1200-tall	Erkebiskopen i Nidaros pålagt ansvar for peterspenger.	RN I 316, 446
1274	Erkebiskopen pålagt ansvar for seksårstiene.	RN II 122 flg.
1285–1290	Ansvaret for seksårstien overført til den pavelige nuntien Hugotio (Uguccio). Kan også ha omfattet peterspenger.	RN II 404 flg.

Mandater fra paver i Avignon:

1312–1326	Erkebiskopen pålagt ansvar for korstogstiene (1312), annater (1316) og peterspenger (1317).	RN III 791–792, 994 flg., 1009–1010
1326–1328	Nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis utstyrt med generelt mandat, bl.a. for peterspenger.	RN IV 424 flg.
1332–1335	Nuntius Pierre Gervais utstyrt med samme generelle mandat.	RN IV 862 flg.
1340-tallet	Plasseringen av ansvar skiftende, men normalt hos erkebiskopen.	RN V 645, 670 flg., 870–879
1349–1360	Nuntius Johannes Guilaberti utstyrt med generelt mandat, bl.a. peterspenger.	RN V 1202 flg.
1363–1376	To pavelige nuntier veksler om ansvaret for de skandinaviske landene: Guido de Cruce og Henrik Biscop.	RN VI 813 flg., 916–920, 1314, RN VII 35 flg., 203.

Senere mandater fra paver i Roma:

Årene fra 1378	Skiftende og uklare ansvarsforhold under den første skismatiden.	RN VII 758, 864, 954, 1116
1398–1430	Ansvarsforholdene tilpasset Kalmarunionen med en generalkollektor i hvert av de skandinaviske landene + et fellesorgan i Lübeck ledet av Luigi Baglione.	RN VIII 357, 631–633, 660, 1137–1141, RN IX 222–225, 716–719, RN X 104, 266, 467, 564
Etter 1430	Skiftende og uklare ansvarsforhold, særlig under kirkemøtet i Basel (1431–1439), som tiltok seg direkte beskatnings- og oppnevningsemyndighet.	DN XVII 1005, DN VII 391, 403, DN VI 452, 457, DN IV 862
Etter 1450	Ansvarsforholdene ble mer tilpasset den tiltakende avlatshandelen enn de tradisjonelle paveskattene. Den dominerende leder: Marinus de Fregeno.	DN XVII 633–634, 1245, DN VI 543, 573, 603.

Bibliografi*Tekstsamlinger, registre, forkortelser*

- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bd. I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.m., 1847–2011.
- F = Frostatingslova, overs. Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Oslo: Det norske Samlaget, 1994.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. I–XXII. København etc., 1956–1978.
- LANDSLOVEN = *Magnus Lagabøters landslov*, overs. Absalon Taranger. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, 1970
- LIBER CENSUUM = *Le Liber censuum de l'église romaine*, utg. Paul Fabre og Louis Duchesne, bd. I–III. Paris, 1910–1952.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bd. I–V., utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn, 1845–1895.
- NMD = *Norske middelalderdokumenter*, red. Sverre Bagge et al. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- NNKR = *Nyere norske kristenretter*, overs. Bjørg Dale Spørck. Oslo: Thorleif Dahls kulturbibliotek, 2009.
- PNRD = *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger, førte under Tiende-opkrævingen i Norden 1282–1334*, utg. P. A. Munch. Christiania, 1864.
- RN = *Regesta Norvegica*, bd. I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Riksarkivet, 1978–2015.

SDHK = *Svensk Diplomatoriums huvudkartotek över medeltidsbrev*,
riksarkivet.se/sdhk.

Litteratur

- BJØRKKVIK, Halvard. 1996. *Folketap og sammenbrudd*. Aschehougs Norgeshistorie 4. Oslo: Aschehoug.
- BLACK, Anthony 1998. Popes and Councils. I Christopher Allmand (red.). *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VII: C. 1415–c. 1500, 65–86. Cambridge: Cambridge University Press.
- BLOM, Grethe Authén. 1992. *Norge i union på 1300-tallet, Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*, 2 bind. Trondheim: Tapir.
- BRANDT, Fredrik. 1880. *Den norske Retshistorie*, bind I. Kristiania.
- BRILIOTH, Yngve. 1915. *Den påfliga beskatningen af Sverige intill den stora schismen*. Uppsala.
- . 1925. *Svensk kyrka, kungadöme och pavemakt 1363–1414*. Uppsala.
- . 1941. *Svenska kyrkans historia*, bd. 2: *Den senare medeltiden 1274–1521*. Stockholm.
- DE ROOVER, Raymond. 1963. *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DOLLINGER, Philippe. 2012. *Die Hanse*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- DYBDAHL, Audun, 2003. Nidaros erkesetes økonomi. I Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 279–309. Trondheim: Tapir.
- DYRHAUG, Sverre. 2012. Kjøp, kreditt og kontanter i utenrikshandelen på 1300-tallet. *Collegium Medievale* 25: 41–66.
- EKRE, Rune. 1989–90. Om den medeltida utmyntingen i Lödöse. I *Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborg län*, 17–25. Västgöta-dal.
- FOUQUET, Gerhard. 1998. Ein Italiener in Lübeck: Der Florentiner Gherardo Bueri. *Zeitschrift des Vereins für Lübbische Geschichte und Altertumskunde* 78: 187–220.
- GEJROT, Claes. 2022. The Scandinavian expeditions to Rome. I Kirsi Salonen, Anna-Stina Hägglund & Claes Gejrot (red.), *Scandinavia and the Vatican Archives*, 11–32. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- GJERLØW, Lilli. 1955. Erkebiskopen av Nidaros' depositum i Sancta Sabina 1242. *Morgenbladet*, 3.–4. mai 1955.
- GRINDER-HANSEN, Keld. 2000. *Kongemagtens krise, Det danske møntvæsen 1241–1340*. København: Museum Tusulanum.

- GULLBEKK, Svein H. 2009. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*. København: Museum Tusulanum.
- . 2015. The Church and Money in Norway c. 1050–1250: Salvation and Monetisation. I Giles Gasper & Svein H Gullbekk (red.), *Money and the Church in Medieval Europe, 235-253*. Farnham: Ashgate.
- GULLBEKK, Svein H. & Annette SÆTTEM. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319: Penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H., Christoph KILGER, Håkon ROLAND & Steinar KRISTENSEN (red.). 2021. *Coins in Churches: Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*. London and New York: Routledge.
- GUNNES, Erik. 1996. *Erkebiskop Øystein: Statsmann og kirkebygger*. Oslo: Aschehoug.
- HAMRE, Lars. 2008. Church and clergy. I Knut Helle (red.), *The Cambridge history of Scandinavia, vol. 1*, 653–675. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAUG, Eldbjørg. 2000. *Margrete – den siste dronning av Sverreætten*. Oslo: Cappelen.
- . 2003. Konkordat – konflikt – privilegium. I Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 83–117. Trondheim: Tapir.
- . 2006. *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*. 2. utg. Trondheim: Historisk Institutt, NTNU.
- . 2008. Minor Papal Penitentiaries of Dacia, their lives and careers in context (1263–1408). *Collegium Medievale* 21: 86–157.
- HELLAN, Terje Masterud. 2012. *Utenlandsk mynt i Norge ca. 1350–1485*. MA-opp-gave, NTNU.
- HELLE, Knut. 1995. *Under kirke- og kongemakt*. Aschehougs Norgeshistorie 3. Oslo: Aschehoug.
- HUNT, Edwin & James MURRAY. 1999. *A history of business in Medieval Europe 1200–1550*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IMSEN, Steinar. 1984. *Senmiddelalderen*. Oslo: Cappelen.
- JAHNKE, Carsten 2006. Lübeck, der Bankenplatz des Nordens? *Scripta Mercaturae* 40: 149–168.
- JENSEN, Jørgen Steen. 1981. Monetary circulation in Denmark c. 1350 – c. 1500. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981: 160–170.
- JENSEN, Kurt Villads. 1999. Korstogstanken i dansk senmiddelalder. I Bjørn Poulsen & Per Ingesmann (red.), *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, 39–63. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Oslo: Fabritius.

- . 1955. Fra de eldste tider til 1252. I Arne Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete: 1153–1953*, 3–269. Oslo: Land og kirke.
- JOYS, Charles. 1955. Tidsrommet 1253–1450. I Arne Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete: 1153–1953*, 271–448. Oslo: Land og kirke.
- JØRGENSEN, Torstein & Gastone SALETNICH. 1999. *Brev til Paven: Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger: Misjonshøgskolens Forlag.
- KAMINSKY, Howard. 2000. The Great Schism. I Michael Jones (red.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI: C. 1300–1415, 674–696. Cambridge: Cambridge University Press.
- KOLSRUD, Oluf. 1958. *Noregs kyrkjesoga I: Mellomalderen*. Oslo: Aschehoug.
- LUNT, William E. 1909. The Financial System of the Mediæval Papacy in the Light of Recent Literature. *Quarterly Journal of Economics*, 23.2: 251–295.
- LUNT, ENGLAND = Lunt, William E. 1939–62. *Financial relations of the Papacy with England*, vol. I–II. Cambridge, MA: Medieval Academy of America.
- LUNT, REVENUES = Lunt, William E. 1965. *Papal revenues in the Middle ages*, vol. I–II. New York: Columbia University Press.
- MÄRCHER, M. 2018. Fra masser af penninge til møntvæsenets sammenbrudd – ca. 1230–1380. I *Fra denar til daler: Danmarks mønthistorie indtil 1550*, 282–354. København: Danmarks Nationalbank.
- MOESGAARD, J. C. 2018. Sølvpenninge i kongens navn – ca. 1060–1230. I *Fra denar til daler: Danmarks mønthistorie indtil 1550*, 198–281. København: Danmarks Nationalbank.
- MOLTESEN, L. J. 1896. *De avignonske pavers forhold til Danmark*. København: G. E. C. Gad.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 2007. *Norsk Historie I: 750–1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- MUNCH, P.A. 1852–1863. *Det norske folks historie*, bd. I–VI. Christiania: Tønsberg forlag.
- MUNRO, John N. 1983. Bullion flows and monetary contraction in late-medieval England and the Low Countries. I John F. Richards (red.), *Precious metals in later medieval and early modern worlds*, 97–158. Durham DC: Carolina Academic Press.
- NAISMITH, Rory & Francesca TINTI. 2019. The Origins of Peters' Pence. *English Historical Review* 134: 521–552.
- OFTESTAD, Bernt, Tarald RASMUSSEN & Jan SCHUMACHER. 2005. *Norsk kirkehistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- PETERSEN, Gunnar I. 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*. Oslo: Riksantikvaren.

- POULSEN, Bjørn. 2015. The Church and monetisation in early medieval Denmark. I Giles Gasper og Svein H Gullbekk (red.), *Money and the Church in Medieval Europe*, 141–158. Farnham: Ashgate.
- RIAN, Øystein. 1995. *Den nye begynnelsen, 1520–1660*. Aschehougs Norgeshistorie 5. Oslo: Aschehoug.
- RISVAAG, Jon Anders & Svein H. GULLBEKK. In press. Money as provocation: The coinage of Archbishop Jon Raude (1268–1282), *Numismatic Chronicle*.
- ROBINSON, Ian Stuart. 1990. *The Papacy, 1073–1198: Continuity and Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SALONEN, Kirsi. 2005. The supplications from the province of Uppsala: Main Trends and Developments. I Gerhard Jaritz, Torstein Jørgensen & Kirsi Salonen (red.), *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See*, 39–58. Budapest: Central European University Press.
- SCHIVE, C. I. 1865. *Norges Mynter i Middelalderen*. Christiania.
- SEIP, Jens Arup. 1942. Romaskatten og kristenrettene. *Historisk Tidsskrift* 32: 390–396.
- SKAARE, Kolbjørn. 1981. Coinage and monetary circulation in Norway from the middle of the 14th century till c. 1500. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 1981*: 136–146.
- . 1995. *Norges mynthistorie: mynter og utmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år, Numismatikk i Norge*, bd. I–II. Oslo: Universitetsforlaget.
- SPRANDEL, Rolf. 1975. Das Mittelalterliche Zahlungssystem nach Hansisch-Nordische Quellen des 13.–15. Jahrhundert. Stuttgart: Hiersemann.
- . 1981. Zahlungsströme in Hansisch-Nordische Raum. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 1981*: 30–47.
- SPUFFORD, Peter. 1986. *Handbook of medieval exchange*. London: Royal Historical Society.
- . 1988. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEINNES, Asgaut. 1930–33. *Gamal skatteskipnad*, bd. I–II. Avhandlingar utg. av Det Norske Videnskapsakademi, Historisk-Filosofisk Klasse, nr. 1 og nr. 2. Oslo: Det Norske Videnskapsakademi.
- . 1934. Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter. I Sven Aakjær (red.), *Mål og Vekt*, 84–154. Nordisk Kultur XXIX. København-Oslo-Stockholm, 1936.
- . 1942a. Roma-skatt og folketal. *Historisk tidsskrift* 32: 137–182.

- . 1942b. Roma-skatten. Replikk til Jens Arup Seip. *Historisk tidsskrift* 32: 426–429.
- STORM, Gustav. 1897. *Afgifter fra Den Norske Kirkeprovins til Det Apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311–1523*. Christiania: Centraltrykkeriet.
- SUPPELLEN, Steinar: Audun Eivindsson, *Norsk biografisk leksikon*. Sett 8. mars 2023 https://nbl.snl.no/Audun_Eivindsson
- SVENUNGEN, Pål Berg. 2016. *Norge og korstogene. En studie av forbindelsene mellom det norske riket og den europeiske korstogsbevegelsen 1050–1380*. Ph.D.-avhandling. Universitetet i Bergen.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den Angelsaksiske Kirkes Indflytelse paa den Norske*. Kristiania: Den norske historiske forening.
- YARNELL, Malcolm B. 2013. *Royal Priesthood in the English Reformation*. Oxford: Oxford University Press.
- ZUTSHI, P. N. R. 2000. The Avignon Papacy. I Michael Jones (red.), *The new Cambridge Medieval History*, vol. VI: C. 1300–1415, 653–673. Cambridge: Cambridge University Press.

Sverre Dyrhaug, Tidligere juridisk direktør i næringsorganisasjoner innen bank og forsikring (nå Finans Norge). Email: sverdy@online.no.

Svein H. Gullbekk, Professor, Kulturhistorisk museum, UiO. Email: s.h.gullbekk@khm.uio.no.